

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

НАТАЛІЯ ПАВЛИК

**ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ
НЕВРОТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ МАЙБУТНЬОГО
ПЕДАГОГА**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

КИЇВ
Видавництво
«ЛОГОС»
2013

УДК 159.9.07: 159.3: 378

ББК 88.5: 74.58

П 12

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
(протокол № 14 від 24 грудня 2012 р.)*

Рецензенти:

М. В. Бастун, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України;

А. В. Алексєєва, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії професійної орієнтації незайнятого населення Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України.

Павлик, Н. В.

П 12 **Психодіагностика особливостей невротичного характеру майбутнього педагога:** метод. рек. / Наталія Павлик. – К.: Логос, 2013. – 48 с. – Бібліогр.: с. 47-48.

Методичні рекомендації присвячені проблеми дослідження особливостей структури та змісту характеру майбутнього педагога в аспекті розвитку його духовної культури.

У першому розділі здійснено теоретичний аналіз категорії «характер» у зарубіжній та вітчизняній психолого-педагогічній науці. Важливим висновком є те, що характер є психологічною передумовою й одночасно результатом духовно-особистісного розвитку в юнацькому віці.

Другій розділ присвячено розгляду характерологічних дисгармоній особистості.

У третьому розділі представлено модель структури характеру особистості, а також ряд експериментальних психодіагностичних методик дослідження змісту та ступеню гармонійності характеру, які мають цікаву інтерпретацію результатів, що робить їх зручними для масового використання в умовах навчальних закладів.

Методичні рекомендації призначені для практичних психологів та педагогів для роботи з учнівською молоддю.

УДК 159.9.07: 159.3: 378

Павлик Н.В., 2013

ЗМІСТ

I. ПОНЯТТЯ ХАРАКТЕРУ ЯК ПЕРЕДУМОВИ Й РЕЗУЛЬТАТУ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ	
1.1 Вплив характерологічних рис педагога на виховання особистості учня.....	3
1.2 Історичний нарис дослідження проблеми характеру особистості.....	3
1.3 Характер і темперамент.....	5
1.4. Наукове визначення категорії «характер». Психологічні сфери його прояву	6
1.5 Структура й зміст характеру особистості. Дихотомічність характерологічних рис	8
1.6 Класифікації типів характеру.....	11
1.7 Характер як передумова й результат духовного розвитку особистості.....	13
II. НЕВРОТИЧНИЙ ХАРАКТЕР - ПОКАЗНИК ДИСГАРМОНІЙНОГО ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ	
2.1 Невротичний характер педагога - актуальна психолого-педагогічна проблема	15
2.2 Історичний нарис дослідження проблеми патохарактерологічного розвитку...	16
2.3 Види та психологічні чинники патохарактерологічного розвитку особистості	17
2.4 Невротичний характер як окремий випадок патохарактерологічного розвитку...	21
2.5 Невротичний характер як наслідок порушення духовно-моральної саморегуляції	23
III. ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ	
3.1 Робоча класифікація характерів.....	25
3.2 Модель структури характеру особистості.....	28
3.3 Загальні дихотомічні критерії гармонійного й дисгармонійного характеру ...	29
3.4 Концептуальна модель структури характеру особистості.....	31
3.5 Методичний інструментарій дослідження особливостей характеру.....	32
Список використаних джерел.....	46

I. ПОНЯТТЯ ХАРАКТЕРУ ЯК ПЕРЕДУМОВИ Й РЕЗУЛЬТАТУ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ

1.1 Вплив характерологічних рис педагога на виховання особистості учня

Ефективне виховання сучасної молоді вимагає від вчителя високого рівня творчих педагогічних здібностей та розвитку характерологічної культури (сформованості комплексу позитивних рис характеру, які сприяють підвищенню якості педагогічної взаємодії з учнями). Оскільки предметом педагогічно-професійної діяльності є особистість учня, то педагог має бути носієм духовно-моральних цінностей, які актуалізуються у відповідних його рисах характеру. Тобто, вчитель сам має бути для учнів прикладом втілення у власному житті духовно-моральних принципів. Тому великого значення набуває роль педагога як взірця духовно-моральної поведінки. Духовно-моральні риси є показником моральної компетентності педагога. Вони необхідні в процесі педагогічного спілкування, оскільки педагогічна діяльність, що не одухотворена моральним змістом, втрачає позитивний сенс і є засобом лише прагматичного самоствердження вчителя. Педагогічний ефект морального виховання досягається переважно шляхом здійснення підсвідомого психологічного впливу позитивних характерологічних рис педагога на особистість учня, завдяки чому відбувається розвиток позитивних якостей характеру останнього. Як слушно зазначає К.Д.Ушинський, лише особистістю можна виховати особистість, тільки власним характером можна здійснити вплив на характер вихованця.

Отже, педагог, перш за все, має бути носієм духовно-моральних цінностей, які творчо актуалізуються у відповідних рисах його характеру. Тільки гармонійна особистість вчителя здатна повноцінно виховати гармонійний характер учня. Всі це зумовлює актуальність практичного вивчення особливостей характеру особистості педагога та розробці психологічних методів його гармонізації.

1.2 Історичний нарис дослідження проблеми характеру особистості

Історія психологічного вивчення особливостей характеру і його впливу на різні сфери життєдіяльності людини починається з праць Платона, Теофраста й Гіппократа. На думку давньогрецьких філософів, характер визначає долю людини. У процесі індивідуального розвитку під впливом конституціональних факторів і соціального досвіду в кожній людині формуються характерні для неї особливості поведінки й стереотипи реагування, що визначають її характер і сприяє адаптації до соціуму, підтримки міжособистісних контактів [28].

Термін «характер» уведений до наукової термінології давньогрецьким філософом Теофрастом (1У-III ст. до н.е.). Характерологія – галузь психології особистості, предметом вивчення якої виступає характер. Найважливішими питаннями характерології є вивчення типів характеру з метою прогнозування поведінки людини в різних ситуаціях. Характер – це своєрідний інтегральний прояв багатьох особистісних властивостей, а тому формування характеру пов'язане із загальним розвитком особистості. У широкому сенсі під характером треба розуміти індивідуальні яскраво виражені та якісно своєрідні психологічні риси, що впливають на поведінку й вчинки особистості [43]. Із цього визначення випливає, що коли мова йде про характер людини, то маються на увазі всі її індивідуально виражені й структурно цілісні психологічні риси, які накладають певний відбиток на усі прояви особистості, у тому числі й на *вектор* особистісного розвитку.

У вивченні характеру існує два основних напрями. У рамках першого напряму домінує уявлення про детермінацію характеру індивідними характеристиками людини.

Спочатку ними були особливості мозку. Надалі, завдяки роботам Е. Кречмера й У. Шелдона дихотомія «мозок – характер» поступається місцем дихотомії «тіло – характер». Ця традиція виявилася досить стійкою. Деякі типології характеру засновані на визнанні зв'язку фізичного та психічного компонентів. У рамках цього напрямку типи характеру прямо пов'язуються з типами темпераменту, а останні з конституціональними типами. Це – типології Гіппократа, Ф. Джордано, Е. Кречмера, У. Шелдона, К. Юнга, К. Леонгарда, П. Б. Ганнушкіна, А. Є. Лічко. Загальною основою для цих типологій виступає *мотиваційний аспект* особистості поза моральними та етичними оцінками [16].

Інший напрямок у вивченні характеру можна визначити як *культурологічний*, який розглядає поняття соціального та індивідуального характеру. Першим хто спробував розвести ці поняття, був Е. Фромм. Індивідуальний характер людини – це те, завдяки чому, люди, що належать до однієї культури, відрізняються один від одного. Е. Фромм підкреслює, що характер виконує функцію відбору цінностей і служить для пристосування людини до суспільства, оскільки провідною потребою людини є потреба зв'язку з навколишнім світом. Тим самим у структурі характеру підкреслюється етичний і *моральний* аспекти особистості. Платону належить перша типологія характерів, заснована також на *етичних* принципах. Процес становлення індивідуального характеру – це процес зіткнення індивідуальних переживань людини, зумовлених культурою, з її конституціональними особливостями [41]. Існує ряд визначень характеру з погляду різних підходів. Характер – це [16]:

- прояв темпераменту в певному соціальному середовищі;
- система мотивів, відносин (стійкі психічні якості, пов'язані з типовими способами поведінки) (О. М. Леонт'єв, В. М. Мясіщев);
- властивості характеру – це можливі способи вирішення особистісних проблем (особистісний підхід); особливості адаптації людини до навколишньої дійсності;
- індивідуальний життєвий стиль (А. Адлер);
- поєднання здібностей як змісту і темпераменту як форми;
- міра рівноваженості внутрішнього й зовнішнього світів особистості.

Виступаючи як психологічне утворення, характер формується протягом всього життя людини. Спосіб життя містить у собі зміст думок, почуттів, спонукань, дій у їхній єдності. У міру формування способу життя особистості, у результаті вчинків формується й характер. Велику роль відіграють суспільні умови й конкретні життєві обставини. Безпосереднє формування характеру відбувається в різних групах (родині, дружній компанії, класі, трудовому колективі й ін.). В залежності від того, яка група є для особистості референтною, і які цінності культивує у своєму середовищі, такі відповідні риси характеру будуть розвиватися в її членів. Риси характеру також залежать від позиції особистості в групі.

Ми вважаємо за доцільне розглядати характер як передумову й одночасно результат особистісного розвитку. Сполучення високого рівня розвитку духовно-моральної й емоційно-вольової сфер особистості забезпечує духовно-моральну саморегуляцію поведінки, що сприяє формуванню гармонійного характеру, який є відправним пунктом подальшого гармонійного особистісного розвитку. При порушенні духовно-моральної саморегуляції ми маємо справу з характерологічними дисгармоніями (зокрема, патохарактерологічним розвитком особистості). Таким чином, основою формування гармонійного характеру й, відповідно, конструктивного особистісного розвитку виступає психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції. Далі наведено теоретичне обґрунтування висунутого положення.

1.3 Характер і темперамент

Аналіз даної проблеми доцільно почати з визначення та встановлення взаємозв'язку між психологічними категоріями «характер» й «темперамент», оскільки характер особистості формується на базі вродженого темпераменту.

Темперамент (лат. *tempero* – змішаний у належному співвідношенні) – це сукупність типологічних особливостей, що проявляється в динаміці, швидкості й силі реакції, емоційному тонусі, ступені врівноваженості психічної діяльності.

Наукове пояснення природи темпераменту було дано І. П. Павловим. Він встановив три основні властивості нервових процесів – силу, врівноваженість і рухливість. Їх комбінація утворює 4 типи вищої нервової діяльності, яким відповідають чотири типи темпераменту (флегматик, сангвінік, холерик і меланхолік). Однак, як правило, люди мають змішані типи темпераменту при одному провідному. Темперамент не визначає рис характеру, але між темпераментом і характером існує тісний взаємозв'язок [43]: темперамент впливає на розвиток рис характеру (властивості темпераменту сприяють формуванню певних рис і протидіють розвитку інших). Існує й зворотня залежність темпераменту від характеру: завдяки певним характерологічним рисам людина може стримувати небажані прояви темпераменту. Психолого-педагогічна практика показує, що темперамент може дещо змінюватися під впливом умов життя, виховання й самовиховання (наприклад, холерик після стресових періодів життя настільки виснажується психічно, що здобуває ряд особливостей, властивих меланхолійному темпераменту).

Характер взаємопов'язаний не тільки з темпераментом, але й здібностями особистості [43]. Так, наполегливість у холерика виражається в активній діяльності, у флегматика – у зосередженому обмірковуванні. Холерик трудиться енергійно, флегматик – методично, не поспішаючи. З іншого боку, і сам темперамент перебудовується під впливом характеру: людина із сильним характером може придушити деякі негативні сторони свого темпераменту, контролювати їх прояв.

Серед пануючих поглядів на взаємини характеру й темпераменту можна виділити три основних [37]: ототожнення характеру й темпераменту (Е. Кречмер, А. Ружицький); протиставлення характеру й темпераменту, підкреслення антагонізму між ними (П. Вікторов, В. Віреніус); визнання темпераменту ядром характеру, його незмінною частиною. Учені визначають наступні відмінності характеру від темпераменту:

- 1) темперамент виникає біологічно, а характер формується в процесі життя;
- 2) темперамент є відносно стабільним, а характер може змінюватися;
- 3) характер залежить від мотивів і волі, темперамент – ні.

Звідси випливає висновок, що темперамент є природною основою характерологічних властивостей. Однак, при будь-якому темпераменті можна сформувати якості характеру, які не властиві даному темпераменту.

У психології поняття **ХАРАКТЕР** (від грець. *charakter* – відмітна властивість, риса, ознака, печатка), означає якість особистості, що узагальнює сукупність найбільш виражених, взаємозалежних і стійких індивідуальних властивостей особистості, які проявляються в діяльності спілкуванні й відношенні до людей, до себе, до праці, до світу в цілому, зумовлюючи типові для неї способи поведінки [17, 44].

Сучасний дослідник К. Р. Клонінгер, ґрунтуючись на біогенетичній концепції структури особистості, виділяє наступні закономірності взаємовпливу темпераменту й характеру [28]. Темперамент складається з рефлекторної пам'яті й становить *емоційну* основу особистості. Це наслідувані схильності до навчання та емоційності, які утворюють основу поведінки. Темперамент впливає на динамічні прояви звичок, які

проявляються в ранньому віці й незмінні протягом життя. Він є основою наступного розвитку характеру. Характер – це *концептуальна* основа особистості, що включає вищі когнітивні функції, які дозволяють критично оцінювати афективні переживання і призводять до побудови світоглядних концепцій про себе й навколишній світ.

Виходячи з позиції К. Р. Клонингера, поведінка особистості складається як з рефлексорних дій, зумовлених темпераментом, так і з когнітивних установок, що відповідають рисам характеру, які являють собою три кластери дихотомічних особливостей відповідно до особистісної спрямованості (на себе, на людей, на навколишній світ).

Властивість характеру	Опис крайніх проявів	
	Високий рівень прояву	Низький рівень прояву
Самоспрямованість	Відповідальний	Невідповідальний
	Цілеспрямований	Безцільний
	Активний	Пасивний
	Дисциплінований	Недисциплінований
Здатність до взаємодії	М'якосердий	Нетерпимий
	Чуйний	Байдужий
	Допомагаючий	Егоїстичний
	Принциповий	Пристосовницький
Сприйняття себе як частини навколишнього світу	Творчий	Стандартний
	Інтуїтивний	Раціональний
	Поступливий	Впертий
	Одухотворений	Практичний

Цю ідею дихотомічності характерологічних рис ми візьмемо за основу логічних обґрунтувань при побудові концептуальної моделі структури характеру.

Отже, виходячи зі сказаного, зробимо висновок про те, що темперамент представлений у структурі характеру такими динамічними характеристиками особистості як: *нервово-психічна сила* (урівноваженість нервових процесів), що зумовлює емоційно-вольову активність, і *екстравертність (або інтравертність)*, що детермінує комунікативну активність людини. Стосовно розвитку таких підструктур особистості як ціннісно-мотиваційна й духовно-моральна сфери темперамент значимо не впливає.

1.4 Наукове визначення категорії «характер». Психологічні сфери його прояву

Найбільш об'єктивні дані про характер особистості дає її свідоме поведінка. Саме по тому, яку з можливих дій вибирає людина в тій або іншій ситуації, оцінюється її характер. Таким чином, характер – це індивідуальне сполучення істотних властивостей особистості, які виражають *ставлення* людини до дійсності й проявляються в її поведінці й учинках. Характер є досить багатограним. Зміст характеру становить особистісну *спрямованість*, що визначає інтереси, переконання, цілі людини.

Можна сказати, що характер являє собою єдність *спрямованості* й *образа дій*. Саме спрямованість полягає в основі єдності, цілісності, сили характеру особистості. Однак, характер і спрямованість – це не те ж саме. Люди з подібною спрямованістю можуть досягати своїх цілей зовсім різними шляхами, використовуючи для цього свої способи. Ця відмінність визначає специфіку характеру особистості (наприклад, комунікабельною може бути як високоморальна, так і підла людина). Наявність життєвих *цілей* – головна умова формування характеру. Безхарактерній людині властиві відсутність або невизначеність цілей. У сформованому характері провідним компонентом є система *переконань*. Переконаність визначає довгострокову спрямованість поведінки [43].

Філолофсько-психологічна концепція С. Л. Рубінштейна визначає природу характеру через «відношення людини до світу та інших людей, що становить внутрішній

зміст особистості» [33, с. 369]. Характер виражається в установках і значимих відносинах особистості, які регулюють всі прояви людини. Тому головне питання при визначенні характеру, це питання про значимі для людини *цілі і цінності*, які відбивають ту або іншу сферу взаємин особистості зі світом. У характері проявляється *визначеність* людини як *суб'єкта* діяльності, який певним чином, ставиться до інших людей і до самого себе. З цієї позиції стає зрозумілою твердість і наполегливість щодо значимих відносин і безхарактерність, індиферентність щодо незначущих. Поведінка визначається цілісною системою відносин, у якій існує певна ієрархія. Отже, характер визначається набором *цінностей*, що виражаються у *відносинах* людини до явищ світу, людей та до самої себе. Таким чином, характерологічними є ті властивості особистості, які виражають *систему відносин* людини й накладають певний відбиток на її поведінку [31]. С. Л. Рубінштейн розглядає систему відносин як механізм особистісної саморегуляції. Сприйняття світу й поведінка людини є функцією змісту її свідомості (цінностей, відносин, спрямованості). У міру розвинутої самосвідомості й набуття життєвого досвіду відбувається процес переосмислювання життя, переоцінки цінностей. Центральною сенсоутворюючою характеристикою особистості й критерієм її нормального морального розвитку є спосіб її відносин до іншої людини як до самоцінності, реалізація якого залежить від здатності людини до *децентрації, самовіддачі, любові*. Показником духовно-морального аспекту відносин виступає здатність людини до морального вибору, моральних учинків.

Отже, в основі характеру полягає *система відносин* особистості до світу, до людей і до самої себе. Вивчити й зрозуміти таке складне ціле, як характер, не можна, не виділивши в ньому типових проявів (рис характеру). *Риса характеру* – це звична, стійка форма реагування, поведінки або відношення. Рис характеру яскраво проявляються в ситуації вибору дій або способів поведінки. На думку І. Канта, характер – це форма поведінки, що забезпечує захист наявної структури мотивів і вибір у проблемній ситуації [8]. Характер захищає структуру мотивів. Якщо в ній є конфлікт, то проявляються негативні функції психологічного захисту, що забезпечує тимчасове зниження тривоги.

Погляд на характер як індивідуальне сполучення властивостей особистості, що виражають відносини людини до дійсності й проявляються в її поведінці дає ключ до розуміння структури характеру, як сукупності рис, а також послідовності їх формування в онтогенезі. Б. Г. Анань'єв, ґрунтуючись на тім, що першою провідною діяльністю в онтогенезі дитини є безпосередньо-емоційне спілкування з навколишніми, вважає, що першими в процесі характероутворення виникають відносини дитини до інших людей, які, закріплюючись у життєдіяльності, перетворюються в найбільш загальні риси характеру – *комунікативні*. Людина стає суб'єктом відносин, у міру того як вона розвивається в життєвих ситуаціях як об'єкт відносин з боку інших людей [31]. А. Адлер, розглядаючи людину як соціального індивіда, також говорить про почуття спільності, з якого починається особистість [35]. Комунікативні риси зумовлені й тим, наскільки впорядковані відносини особистості з іншими, наскільки вона авторитетна і потрібна людям. Відношення до людей наочно виступає в таких рисах характеру, як товариськість, увічливість, доброзичливість і т.п. Антиподами цих рис є замкнутість, безтактність, недобррозичливість.

Отже, сам онтогенез задає певну послідовність у формуванні рис характеру.

У свою чергу комунікативні риси характеру стають внутрішньою підставою для формування інших рис – *предметно-діючих* (ділових). Якщо звернутись до онтогенезу психічного розвитку дитини, то легко переконатися, що безпосередньо-емоційне спілкування дитини в раннім дитинстві, замінюється провідною предметною діяльністю, яка становить основу для формування відповідних особистісних вла-

стивостей. Вони формуються на основі відносин, що виникають між суб'єктом і навколишнім предметним середовищем, взаємодія з яким припускає його пізнання й предметну діяльність. Саме прийняття дитиною цих відносин у якості особистісно значимих сприяє формуванню *інтелектуальних, вольових і ділових* властивостей особистості. Наступне їх закріплення, сприяє формуванню відповідних стійких рис характеру таких як працьовитість, сумлінність, наполегливість, або протилежних їм – лінощах, недбалості, пасивності. Розвиток характеру пов'язаний із здібностями людини, оскільки формування таких рис характеру, як працьовитість, ініціативність, рішучість, організованість, наполегливість, відбувається в тій же діяльності дитини, у якій формуються і її здібності. Розквіт здібностей пов'язаний з умінням наполегливо переборювати труднощі, не падати духом під впливом невдач, організовано працювати, проявляти ініціативу. У процесі праці розвивається працьовитість як риса характеру. Принциповість – одна з важливих якостей, що надає характеру діяльну спрямованість.

Третя система відносин – це відносини особистості до *самої себе*. Вони формуються пізніше за інші, що зумовлено пізнім становленням Я-концепції та самосвідомості. Людині потрібен значний досвід усвідомлення себе суб'єктом поведінки, щоб відносини до себе перетворилися в *рефлексивні властивості характеру*. Вони найбільш тісно пов'язані із цілями життя, ціннісними орієнтаціями, виконують функцію самовідношення, саморегулювання й саморозвитку, тобто виступають основою *самосвідомості* [46]. Відношення до самого себе проявляється в самооцінці своїх дій. Твереза самооцінка – одна з умов самоудосконалення особистості, що допомагає виховувати в собі такі риси характеру, як скромність, принциповість, самодисципліну. Негативними рисами характеру є егоцентризм, гордість й марнославство. Людина, що має ці риси, мимоволі створює в колективі конфліктні ситуації. Інша небажана крайність у характері людини – конформізм, боязкість у висловленні своїх позицій, у відстоюванні своїх поглядів. Скромність і самокритичність мають сполучатися з почуттям людської гідності.

Нарешті, четверта система відносин особистості в контексті її духовного розвитку – це відносини з Богом, які визначають формування моральних оцінок (категорії «гарний», «поганий», «добрий», «злий» й ін.) і *духовно-моральних* якостей особистості. Саме ці властивості завершують структуру характеру й визначають його цілісність.

1.5 Структура зміст характеру. Дихотомічність характерологічних рис

Виходячи зі сказаного, ми одержуємо 4-х східчасту систему, яка містить 4 блоки характерологічних рис відповідно до системи відносин особистості:

- відносини до *людей* визначають такі риси як: альтруїзм, чуйність, повагу до інших або замкнутість, агресивність, індивідуалізм, брутальність, образливість;
- відносини до *праці* визначають: працьовитість, сумлінність, відповідальність стосовно справи, креативність, ініціативність, наполегливість і протилежні їм риси – лінощі, несумлінність, безвідповідальність, пасивність;
- відносини до *самого себе* визначають скромність, самокритичність, гідність, самоповага й протилежні риси: егоцентризм, зверхність, марнославство.
- відносини до *Бога* визначають духовно-моральну спрямованість і такі якості як: довіра Богові, слухняність, смиренність або навпроти нігілізм, гордість, свавілля.

Неважко помітити, що характерологічні риси дихотомічні, тобто, є або позитивними, або негативними за змістом.

У сформованому характері виділяють дві сторони: *зміст і форму*.

До змісту належать риси, що виражають спрямованість особистості (стійкі по-

треби, установки, інтереси, цілі). Спрямованість визначається цілісною системою відносин і накладає відбиток на всю поведінку людини. У змісті характеру на перший план може висуватися певний компонент залежно від укладу життя, виховних впливів і вимог навколишнього середовища. Усі взаємини людини взаємозалежні. Існування центральних, стрижневих відносин й зумовлених ними рис характеру має важливе практичне значення. Неможливо перебороти окремі недоліки (наприклад, брутальність й брехливість) і виховати окремі позитивні властивості (увічливість і правдивість), ігноруючи центральні відносини особистості до людей. Іншими словами, виховувати можна тільки систему взаємозалежних рис, звертаючи основну увагу на формування центральних, стрижневих відносин людини. Цілісність характеру не абсолютна, а індивідуально-своєрідна, оскільки стрижневі відносини не завжди повністю визначають інші [37].

Розглянемо вольові риси характеру. Під волею розуміється складний психічний процес, що викликає активність людини й спонукує її діяти цілеспрямовано. Воля формує здатність долати перешкоди, домагатися поставленої мети. Вона виступає в таких рисах характеру, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, мужність. Проте, слід зазначити, що дані риси можуть сприяти досягненню як конструктивних, так і деструктивних цілей. Для цього важливо визначити, ступінь моральності мотивації людини.

В залежності від сили вольової активності характери підрозділяються на сильні й слабкі. Під «*сильним характером*», передбачаються стійкі прояви властивостей особистості, які детермінують поведінку, відрізняючи її емоційно-вольовою стійкістю й визначеністю відносин до навколишнього світу. Люди з сильним характером мають стійкі цілі, ініціативні, сміло приймають рішення й реалізують їх, мають витримку, мужність, сміливість. Формулювання «*безхарактерна людина*», означає внутрішню невизначеність, коли кожен учинок і життєдіяльність в цілому залежить більш від зовнішніх обставин, ніж від самої особистості. Якщо немає характеру, то залишається лише зовнішня форма поведінки. Безхарактерність людини зумовлена нерозвиненістю її вольової сфери. Найчастіше такі люди, маючи добрі наміри, не домагаються значимих результатів.

Характер формується й розвивається під впливом виховання, життєвого досвіду людини. Вольові якості – це результат виховання й самовиховання. І.П. Павлов підкреслював, що людина – це єдина система, яка здатна до саморегуляції й самовдосконалення. Сама людина має з юного віку тренувати свою волю, виробляти такі якості, як самовладання, активність, сміливість. З погляду духовної православної традиції, удосконалення характеру полягає у розвитку всіх здібностей духу: розуму (моральних переконань), почуттів (любви, співстраждання), волі (рішучості, сміливості, сили волі). Твердий характер формується тоді, коли до моральних переконань приєднується сила волі. Характер, позбавлений *єдності* й *стійкості* називають *безхарактерністю*, що буває «наслідком недоліку енергії волі при сталих переконаннях» [7, С. 19]. «Якщо сильна енергія волі поєднується із правильно розвиненим розумом і добрим, шляхетним серцем, такий характер називається *цілісним*. Розумність, чесність і доброта в поєднанні із твердістю волі надають людині непереборну силу, що проявляється в корисній діяльності, в енергійному опорі злу, у міцній стійкості при негараздах» [7, С. 19].

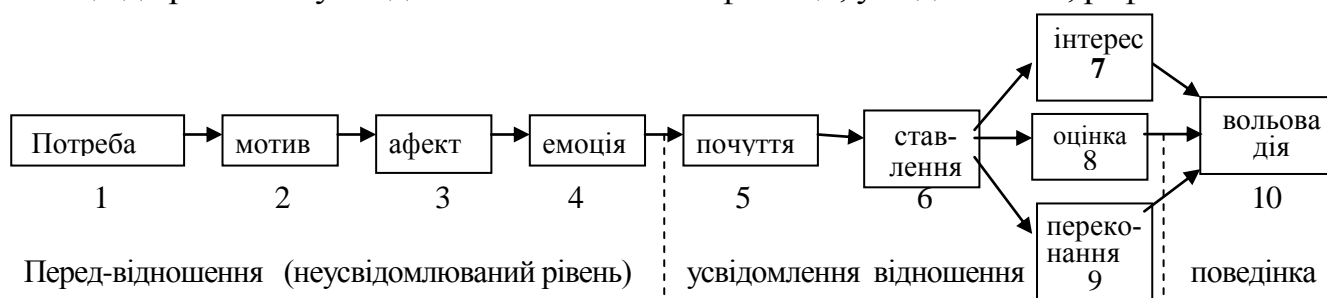
Таким чином, характер має *структуру* (систему або певний набір характерологічних рис) і *зміст* (позитивні або негативні риси). Визначити *структуру* характеру особистості – означає, виділити основні компоненти й встановити зумовлені ними специфічні риси у їх взаємодії. Показниками структури характеру є якісні характеристики, які відбивають ступінь погодженості системи характерологічних рис особистості.

Якщо розглядати характер як прояв стійких особистісних тенденцій відповідно до певної структури особистості, то структурою характеру є система кластерів особистісних рис відповідно до підструктур особистості. Риси характеру можна класифікувати відповідно до таких підструктур особистості як інтелектуальна, вольова, емоційна й комунікативна сфери. Таким чином, одержуємо групи рис характеру, що утворюють систему психічних властивостей особистості:

- *духовно-моральні* (совісність, чуйність, уважність, альтруїстичність, відповідальність);
- *креативно-інтелектуальні* (креативність, гнучкість, глибина, швидкість мислення).
- *вольові* (саморегуляція поведінки: цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, сміливість, витримка, самовладання, дисциплінованість);
- *емоційні* (особливості емоційного реагування: емоційність, вразливість, експресивність);
- *комунікативні* (товариськість, довіра, доброзичливість).

Риси характеру формуються в результаті багаторазової реалізації у вчинках людини того або іншого типу її відносин. Іншими словами, навичка проявляти свої відносини тим або іншим способом визначає набір характерологічних рис особистості.

Розглянемо докладніше структуру й етапи формування відносин людини як основу її характеру. В теорії відносин В. М. Мясищева особистість розглядається у вигляді ієрархічної системи її відносин [19]. Підставою даної ієрархії є відносини *значущості*, які базуються на системі особистісних цінностей. В. М. Мясищев вважає, що неусвідомленість власних ставлень й надмірна перевага емоційності призводить до неадекватності відносин, які не можуть забезпечити повноцінну регуляцію поведінки. Психологічні відносини особистості в розвиненому вигляді являють собою цілісну систему свідомих активних вибіркових зв'язків людини зі світом. Початковим етапом формування відносин особистості є рівень *перед-відношення* як первісний період зростаючої вибірковості. Домінуючим відношенням особистості є її *спрямованість* у вигляді системи потреб, мотивів, тенденцій, які визначають переконання особистості. Генезу формування психологічного відношення за В. М. Мясищевим, можна представити у вигляді схеми (мал. 1), аналізуючи яку неважко помітити, що блоки 1-4 лежать у неререфлексованій області «перед-відношення». На початковому етапі відношення має ірраціональний, афективно-імпульсивний характер. Воно не доступно усвідомленню й інтелектуально-логічному осмисленню. Подальший розвиток і стабілізація емоції до рівня почуття дає можливість його фіксації, усвідомлення, рефлексії.

Мал. 1. Генеза розвитку відношення особистості.

Уже на рівні 5-го блоку В.М. Мясищев виділяє диференціацію почуттів на емоційні реакції, стани й відносини. Крім того, на цьому етапі з'являються вищі почуття (інтелектуальні, естетичні, моральні). Поява усвідомленого відношення (блок 6) у вигляді інтересів, оцінок і переконань дає можливість здійснення активної вольової дії на поведінковому рівні. Простеживши шлях формування відношення особистості, позначимо його детермінуючу функцію в процесі формування рис характеру.

Наявність чіткої системи свідомих відносин людини уможлиблює формування адекватних оцінок і переконань особистості і, як наслідок, розвиток зрілих (послідовних, несуперечливих) поведінкових проявів, відповідно до яких можна диференціювати риси характеру (стійкі особистісні тенденції, зумовлені системою відносин людини й проявляються в її поведінці). У випадку неусвідомленості почуттів та особистісних ставлень маємо справу із цілим спектром нерозвинених, інфантильних відносин особистості, що відрізняються афективністю, імпульсивністю, непослідовністю, суперечливістю, фрагментарністю, неадекватністю, що порушують адекватну саморегуляцію поведінки і свідчить про незрілий або деформований характер. Насмілимося припустити, що порушення відносин людини зі світом є наслідком несформованості моральних відносин. Ігнорування моральних цінностей, підміна їх помилковими орієнтирами сприяє розвитку невротичних рис: егоїзму, агресивності, конформізму й ін. Б.Д.Карвасарський розвиває ідеї В.М. М'ясищева за назвою особистісно зорієнтованої (реконструктивної) психотерапії. Він відзначає, що значимі емоційні переживання уможлиблюють перебудову відносин людини на основі позитивних ресурсів особистості [9]. Критеріями зрілих відносин є їхня усвідомленість і соціальність.

Отже, особливості змісту й структури системи відносин особистості визначають ступінь гармонійності її характеру. Далі буде обґрунтовано провідну роль духовно-моральних відносин у процесі формування характеру, який виступає одночасно результатом попереднього й відправною крапкою наступного розвитку особистості.

1.6 Класифікації типів характеру

Сукупність відмітних істотних рис особистості утворюють тип характеру. Підстави для типологізації вводяться дослідником для того, щоб розділити людей на групи за певними критеріями. Критерії для типологізації характерів різні в залежності від мети дослідження. Так, подібні характери можуть спостерігатися в людей, що мають домінуючі вольові або емоційні якості. У цілому не може бути універсальної класифікації характерів. Типологізація характерів виконує наступні функції: *пояснювальну*: встановлення психотілесних відповідностей (Гіппократ, Е. Кречмер, В. Шелдон); *описову*: опис класів характерів (П. Б. Ганнушкін, А. Є Лічко); *терапевтичну* (можливість зрозуміти свій характер й управляти поведінкою) [38].

Найбільш відома типологія характеру, запропонована Е. Кречмером, відповідно до якої, характер залежить від фізичної статури. Е. Кречмер описав три типи статури й відповідні їм типи характеру: астеніки (слабкі) – худі, з довгими кінцівками й слабкою мускулатурою (відповідний тип характеру – шизотиміки – замкнуті, уперті, неадаптивні); атлетики (властивий борцям) – високі, широкоплечі, з потужною грудною кліткою й розвинутою мускулатурою (відповідний тип характеру – іксотиміки – спокійні, практичні, владні, стримані); і пікніки (повненькі) – середнього росту, з короткою шиєю, великою головою, широким обличчям (відповідний тип характеру – циклотиміки – товариські, контактні, емоційні, легко пристосовуються до нових умов). На наш погляд, дана класифікація стосується скоріше темпераменту, ніж характеру.

За рівнем прояву характерологічних рис характери поділяються на середні (нормальні), виражені (акцентуовані) і ті, що виходять за межі норми (психопатії).

На думку П. Б. Ганнушкіна, нормальний характер – це умовність, що реально не існує, оскільки середньостатистична норма створюється суспільством. Коли виразність тієї або іншої риси характеру досягає граничних величин і виявляється біля границі норми, виникають *акцентуації характеру* – це крайні варіанти норми, результат поси-

лення окремих особистісних рис [2]. А.Є. Лічко вважає, що акцентуація пов'язана з ризиком, зайвим підкресленням певної риси, що призводить до хворобливої чутливості стосовно одних соціальних ситуацій при відносній стійкості до інших. Акцентуації й психопатії – це стійкі особистісні стани, які спричиняють соціально-психологічну дезадаптацію особистості. [13]. Як показують дослідження, відносини таких людей до оточуючих ґрунтуються на індивідуальних особливостях, які виникають при відповідних соціальних умовах [3]. Важливу роль відіграє своєчасна психодіагностика акцентуацій характеру, які під впливом психотравмуючих факторів здатні перетворюватися в більш глибокі патологічні зміни поведінки особистості до рівня психопатії.

Існує типологія характерів за критерієм адаптації до соціального середовища [34]:

1. гармонійно цілісний – швидко адаптується до різних ситуацій, стійкий у відносинах, товариський, вольовий, принципний;
2. внутрішньо конфліктний, але зовні узгоджений – відрізняється суперечливістю між внутрішніми спонуканнями й зовнішньою поведінкою, що реалізується відповідно до вимог соціального середовища з великою напругою;
3. внутрішньо конфліктний зі зниженою адаптацією до зовнішнього середовища – відрізняється некоммунікбельністю, перевагою негативних емоцій, конфліктністю між внутрішніми спонуканнями й соціальними обов'язками;
4. варіативний – адаптується до будь-яких умов унаслідок нестійкості позиції й безпринципності (показник конформності особистості).

На наш погляд дана типологія відповідає ступеню патохарактерологізації особистості (гармонійний тип, невротичний характер, психопатія).

Одним з перших, хто чітко сформулював завдання диференціації характерологічних ознак, був П. Ф. Лесгафт. Він користувався поняттями: характер і тип. Тип трактується як свідоме *відношення* людини до навколишнього світу, ступінь *його морального розвитку*. Під характером він розуміє прояв *волі* людини, заснованої на істинах, засвоєних розумом. Основним критерієм даної типології виступає сполучення моральної, інтелектуальної та вольової складових характеру особистості. При цьому П. Ф. Лесгафт розмежовує три рівні свідомої діяльності. На першому рівні мають місце дії без моральних проявів, на другому – розумові дії за механізмом наслідування із зовнішніми моральними підставами, на третьому – розумно-самостійні моральні дії. Стосовно до дитячого віку він описав шість типів характеру [36].

Дитина *лицемірного* типу повторює те, що бачить, намагається легким способом досягти особистих вигід й уникнути зусиль, за допомогою хитрощів уникнути перешкод. Відношення до моральності тільки зовнішні, заучені тільки загальні соціальні шаблони.

Честолюбний відрізняється гарною пам'яттю. Почуття переваги є головним стимулом. Звідси гордість, самовпевненість, прагнення бути завжди першим й панувати над іншими. Скромні серйозні заняття не приваблюють.

У *добродушного* типу розвинена аналітична діяльність, звичка міркувати, фантазувати; інтереси зорієнтовані на особистість людини, аналіз власних проявів. При цьому існує певний ступінь апатії й лінощів.

М'яко-аморальний: завзято робить все так, як зазначено; не має спостережливості, знань, моральних понять. З віком формується вузька *егоїстична практичність* й ощадливість, байдуже й бездушне відношення до всього навколишнього.

Злісно-аморальний: жорстокий, підозрілий, самолюбний, зосереджений на особистому захисті. Образливий, постійно прагне до сильних вражень. Не схильний міркувати, йому властиві спостережливість, пам'ять і досвідченість.

Пригноблений: має слабок абстрактне мислення, цінує свою працю, терплячий, сором'язливий, терпимий до навколишніх, правдивий, щирий.

О. Ф. Лазурський розглядає *рівні розвитку особистості* за критерієм здатності до самопізнання, до альтруїзму. Він відзначає, що *альтруїзм*, як прояв духовно-морального підґрунтя, є показником гармонії між особистістю й середовищем, а психологічне здоров'я людини забезпечується за допомогою ідеалу безкорисливого відношення до навколишніх [20]. Показником високого особистісного рівня є здатність до свідомого визначення власного відношення до явищ дійсності: «Наявність свідомо вироблених принципів (моральних, соціальних) і загального світогляду становить характерну рису підвищення психічного рівня» [29, с. 185]. О. Ф. Лазурський відзначає, що рівень розвитку психіки зростає в міру розширення кола інтересів особистості до турботи про інших людей, безкорисливого відношення до природи, а також націленості на естетичні, етичні й духовні цінності.

Таким чином, в основу особистісного розвитку покладено духовно-моральний критерій. Це підтверджує нашу гіпотезу: основною детермінантою підвищення духовно-особистісного рівня виступає психологічний механізм *духовно-моральної саморегуляції*.

В. Давиденко пропонує класифікацію характерів за критеріями стабільності, сили волі й морального змісту переконань, що визначають формування добрих і злих характерів. Він виділяє рішучий, нерішучий, постійний і мінливий типи характерів, які, у свою чергу можуть бути добрими або злими [7].

Серед західних концепцій найбільше поширення одержала класифікація характерів Е. Фромма. Він виділяє *орієнтації*, що є основою відповідних їм типів характеру, які виражають соціальні установки особистості стосовно відношення людини до «джерел благ» і способів їх досягнення [41]. Усі орієнтації Е. Фромма поділяє на *плідні* – творчі, духовно-моральні, завдяки яким особистість тверезо усвідомлює свої сили й можливості, і *неплідні* при яких людина бачить джерела благ зовні й обирає непродуктивні способи їх досягнення (рецептивна, експлуататорська, стяжательська й ринкова орієнтації) [41].

Аналіз означених типологій показує, що провідними критеріями типологізації характерів виступають *духовно-моральний* та *емоційно-вольовий*. На нашу думку, сполучення даних критеріїв лежать в основі механізму *духовно-моральної саморегуляції* особистості, що і визначає рівень її духовного розвитку і ступінь гармонійності характеру.

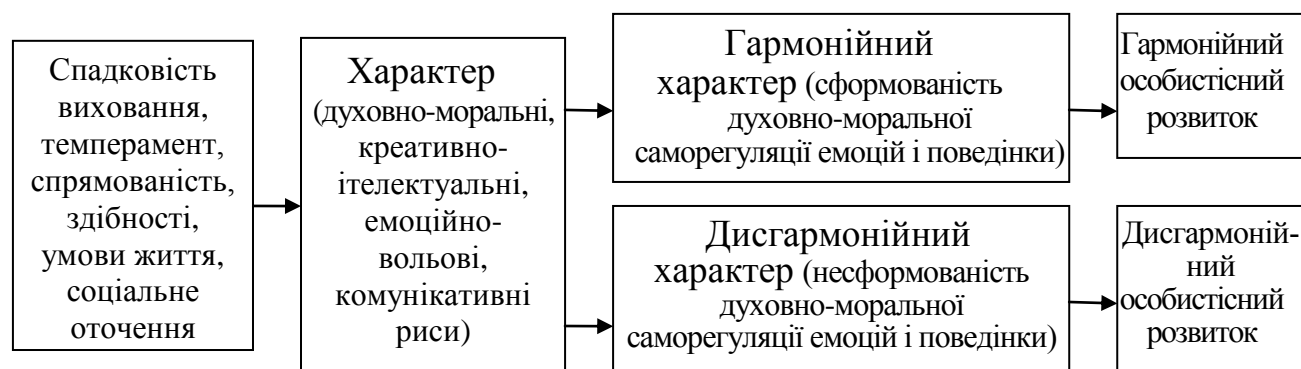
Необхідно додати досить важливе положення, що впливає з попередніх міркувань: формування характеру як системи відносин особистості до світу має два основних вектори розвитку: *конструктивний* (при сформованій духовно-моральній саморегуляції) і *деструктивний* (при відсутності духовно-моральної саморегуляції). Варто відзначити, що комунікативні й креативно-інтелектуальні риси характеру можуть бути присутнім як при конструктивному, так і при деструктивному розвитку особистості. У випадку деструктивного розвитку креативність і комунікабельність виступають як психологічна компенсація нездатності людини до духовно-моральної самоактуалізації.

1.7 Характер як передумова й результат духовного розвитку особистості

Отже, ми визначаємо поняття "*характер*" як набір стійких особистісних тенденцій, заснованих на системі відносин, які проявляються в поведінці людини у вигляді певних характерологічних рис. Характер – це цілісне утворення, система властивостей особистості, що перебувають у певному співвідношенні одна до одної. Характер, як певний спосіб мислення й діяльності, є результатом морального виховання особистості. Факторами виховання характеру виступають спадковість, темперамент, виховання,

релігія, соціальне середовище [7]. Отже, характер формується як в результаті засвоєння цінностей культури, так и завдяки свідомому самовихованню особистості. У характері кожної людини існує єдність стійких і динамічних властивостей. Характер знаходить своє вираження не тільки у вчинках і діях, але й у мові, міміці, а також накладає відбиток на зовнішній вигляд людини. Як було сказано вище, звичка людини проявляти свої відносини тим або іншим способом (певний поведінковий стереотип) визначає набір характерологічних рис особистості. У змісті характеру на перший план може виступати певний компонент, що визначає центральні, стрижневі відносини й обумовлені ними риси характеру. Саме центральні, стрижневі відносини детермінують *вектор спрямованості особистісного розвитку*. Характер впливає на спосіб життя людини й має велике значення не тільки для самої особистості, але й для суспільства. Недарма народна мудрість говорить, що існує закономірність: *учинок – звичка – характер – доля*. Насамперед це стосується духовно-моральних рис характеру (поваги, емпатії до людей, альтруїзму й ін.) і емоційно-вольових якостей (сили волі, самоконтролю емоцій і поведінки), що забезпечують механізм духовно-моральної саморегуляції емоцій і поведінки та зумовлюють гармонійність відносин з іншими людьми.

У такий спосіб ми виявляємо причинно-наслідковий зв'язок: на характер впливають виховання, спрямованість, темперамент, які, у свою чергу, піддаються істотній зміні в процесі самовиховання особистості завдяки духовно-моральним й емоційно-вольовим впливам з боку самої особистості. Таким чином, одержуємо ланцюжок детермінації вектора особистісного розвитку особливостями характеру. Модель характерологічної детермінації вектора особистісного розвитку можна зобразити у вигляді схеми (мал. 2).

Мал. 2. Характерологічна детермінація вектора особистісного розвитку.

Отже, характер виконує важливу функцію психологічної *передумови* й одночасно *результату* духовно-особистісного розвитку. Основним психологічним механізмом детермінації вектора особистісного розвитку виступає механізм *духовно-моральної саморегуляції*. Тому основою критеріїв гармонійності характеру є здатність особистості до духовно-моральної саморегуляції.

ВИСНОВКИ

Підіб'ємо підсумок сказаному вище. Отже, *характер* – це структура стійких психологічних властивостей, які детермінуються системою відносин людини до дійсності (до людей, до справи, до себе, до Бога) і визначають особливості її поведінки. Навичка проявляти свої відносини тим або іншим способом визначає набір *характерологічних рис* особистості. У системі відношень людини виділяють чотири групи рис характеру, що утворюють систему взаємозалежних психічних властивостей: духовно-моральні, емоційно-вольові, комунікативні й креативно-інтелектуальні риси, які мають дихотомічний характер (можуть бути позитивними або негативними).

Зміст характеру визначає загальний напрямок розвитку особистості, який має два основних вектори – конструктивний й деструктивний.

Вектор конструктивності особистісного розвитку детермінують переважно духовно-моральні та емоційно-вольові риси характеру, які у сукупності з відповідною мотивацією виступають основою *духовно-моральної самоактуалізації* особистості.

Деструктивний (патохарактерологічний) розвиток особистості представлений цілим спектром дисгармоній характеру (акцентуацій, невротичних характерів, психосоматичних розладів, психопатій). Ми припускаємо, що, глибина патохарактерологічних дисгармоній особистості визначається ступенем порушення духовно-моральної саморегуляції особистості. Комунікативні й креативно-інтелектуальні риси можуть бути присутніми як при конструктивному, так і при деструктивному розвитку особистості. У випадку патохарактерологічного розвитку креативність і комунікабельність виступають в якості психологічної компенсації й зумовлені не моральною мотивацією, а мотивами прагматичного самоствердження. Гармонійне сполучення моральних, емоційно-вольових креативно-інтелектуальних і комунікативних якостей особистості визначає силу й цілісність характеру. Всі ці властивості - результат виховання й самовиховання людини, зумовленого відповідною мотивацією.

Критеріями гармонійності характеру є: повнота, цілісність, визначеність, сила, твердість й врівноваженість характеру, які перебувають у складному, іноді суперечливому співвідношенні й зумовлені ступенем сформованості духовно-моральної саморегуляції. Цілісний, гармонічний характер виступає надійною передумовою й одночасно результатом духовного розвитку особистості.

II. ТИПИ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ ДИСГАРМОНІЙ І ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ЇХ РОЗВИТКУ

2.1 Невротичний характер майбутнього педагога – актуальна психолого-педагогічна проблема

У сучасному суспільстві під впливом ряду деструктивних кризово-стресових, економічних і соціально-психологічних факторів різко збільшується відсоток осіб, що страждають нервово-психічними розладами (неврозами, психосоматичними захворюваннями та ін.). Як справедливо відзначають ряд психотерапевтів, сучасне суспільство є духовно хворим і психологічно деструктивним, тому наші сучасники в переважній своїй більшості перебувають у стані хронічного психічного дискомфорту. Депресія, втрата самовладання, слабовілля – саме це спричиняє безліч сварок, конфліктів, сімейних негараздів. Але ці психологічні проблеми є лише сумним наслідком невротичного розвитку особистості, який в останні десятиліття набув характер так званої «невротичної епідемії». Сьогодні по даним Всесвітньої організації охорони здоров'я близько 10 % населення індустріально розвинених країн хворі неврозами, й за останні 65 років їхнє число зросло у 24 рази. Це тільки врахована захворюваність, яку можна розглядати як вершину айсберга. Жертвами невротичної депресії стають як люди похилого віку, так і молодь. Зневіра, нудьга, безрадісність, на жаль, властиві багатьом нашим сучасникам, незважаючи на відносну успішність їх зовнішньої життєдіяльності [1].

В умовах загального падіння моральності в суспільстві особистість змушена шукати адекватні форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації до соціуму. Але пристосування до морально-патогенних умов викликає особистісні девіації, які детермінують різні форми патохарактерологічного (зокрема, невротичного) розвитку особистості. Але парадокс у тім і полягає, що особливості невротичного характеру не

тільки не сприяють конструктивній комунікації людини з оточуючими людьми, але навпроти, створюють додаткові психологічні проблеми, які, у свою чергу, ще більш стимулюють невротизацію особистості. Таким чином, «порочне коло» замикається. Ця сумна статистика акцентує увагу психологічної науки на актуальності проблеми вивчення психологічних факторів розвитку невротичного характеру, своєчасної діагностики й психологічної профілактики розвитку невротичного характеру особистості.

Насамперед, це стосується студентів педагогічних навчальних закладів, оскільки юність є сензитивним періодом для соціалізації, а майбутній учитель має позитивно впливати власною особистістю на особистість учня. За результатами нашого попереднього дослідження було встановлено закономірність: негативні характерологічні тенденції педагогів підсвідомо транслуються учням, підсилюючись негативним впливом масової культури. Характер педагога є важливим чинником його духовної культури. Психологічний портрет успішного педагога може бути представлений комплексом таких рис як: організованість, відповідальність, інтернальність, емпатія, совісність, чесність, довіра до людей, доброзичливість, безкорисливість. Ефективне виховання сучасної молоді вимагає від учителя високого рівня не тільки педагогічних здібностей, а й характерологічної культури, що проявляється в ціннісному відношенні до людей, комплексі конструктивних і взаємоузгоджених рис характеру. Однак, як справедливо зауважує С.Г. Лесик, особистісне становлення педагога не завжди носить розвиваючий характер, а може набувати й патохарактерологічну форму [12].

Аналіз дисгармоній характеру доцільно почати з визначення таких психологічних категорій: «патохарактерологічний розвиток», «психопатія» й «невротичний характер».

2.2 Історичний нарис дослідження проблеми патохарактерологічного розвитку

Отже, розвиток характеру може бути як конструктивним, спрямованим на формування гармонійної особистості, так і деструктивним. При порушенні процесу конструктивного становлення характеру в силу певних факторів (спадковості, виховання й ін.) відбувається формування особистісних характерологічних дисгармоній.

Уже з давніх часів ученими описувалися різні варіанти дисгармонії стійких характерологічних рис, що визначають стиль життя й відносин людини до себе та інших людей, які перешкоджають як соціальній адаптації так і конструктивної самоактуалізації особистості. Цілеспрямоване вивчення патологічних характерів почалося з кінця XVIII ст. Французькі дослідники Ф. Пінель і Б. Раш описують людей зі зміненим, викривленим характером. Англійська традиція представлена ім'ям Дж. Причарда, який описав феномен "Морального божевілля". Диференціація дисгармонійних характерів визначалася, головним чином, соціальними й поведінковими критеріями. Аномалії особистості оцінювались із соціально-психологічних позицій за допомогою таких понять, як асоціальність, агресивність, відсутність почуття провини й т.п. У відповідності з поглядами Дж. Причарда, в основі аномалій характеру лежить викривлення моральних принципів, втрата або значне зниження самоконтролю, унаслідок чого людина виявляє нездатність до благопристойного способу життя [28]. В англійських країнах вчення про психопатії розвивали Б. Карпмен, Д. Гендерсон, К. Маккорд, Х. Клекли й ін.

Найбільш повно питання патології характеру вивчалось в Росії (С. А. Суханов, Е. К. Краснушкін, В. М. Мясичев) і в Німеччині (Е. Кречмер, Е. Кан, Курт Шнайдер, Карл Леонгард) [20]. У Росії вивчення основних форм особистісних характерологічних дисгармоній почалося після судової реформи 1864 р. У судово-психіатричній експертизі був застосований термін "*психопатія*" для характеристики відхилень психіки, при

яких проявляється патологія характеру, що впливає на поведінку, вчинки людини при відсутності грубих психічних порушень. Одним з перших типи психопатій описав П. Б. Ганнушкін. Він наводить опис «антисоціальних психопатів», «патологічних брехунів» й ін., які визначає на підставі соціально-поведінкових характеристик. О. В. Кебріков, розвиваючи ідею П. Б. Ганнушкіна, вводить термін «патохарактерологічний розвиток», який призводить до формування дисгармоній характеру особистості.

2.3 психологічні фактори й види патохарактерологічного розвитку особистості

Поняття патохарактерологічного розвитку особистості було уведено О. В. Кебріковим, несподівана кончина якого не дозволила йому довести до кінця розробку своєї концепції. Г. В. Морозов вважає, що патохарактерологічний розвиток являє собою становлення *незрілої особистості* під впливом хронічних патогенних впливів, негативних соціально-психологічних факторів (неправильного виховання, тривалих психотравмуючих ситуацій), що викликають патологічні реакції [18]. Отже, визначимо *патохарактерологічний розвиток* як психогенне патологічне формування характеру особистості, пов'язане із психотравмуючою ситуацією й неправильним вихованням [32]. А. Є. Лічко у якості базису для патохарактерологічного розвитку, виділяє *акцентуований характер* який являє собою надмірну виразність деяких характерологічних рис, але коли девіації особистості мають ще зворотній характер (можуть бути скомпенсованими, або зникнути з часом) [13]. У психіатрії виділяють кілька рівнів патохарактерологічних змін особистості: від *невротичних* (поверхневий рівень) – пов'язаних із психологічними факторами: стресами, психотравмами, дефектами виховання до *психотичних* (глибокий рівень) – пов'язаних з генетичними, обмінними порушеннями (їх лікування здійснюється із застосуванням медикаментозних засобів і психотерапії) [33].

Зосередимо свою увагу на виділенні психологічних факторів розвитку невротичного характеру особистості. На думку В. В. Ковальова, є два основних психогенних механізми патохарактерологічного розвитку: *закріплення* деструктивних особистісних реакцій (протесту, відмови, імітації), що виникли унаслідок психотравмуючого впливу, і пряме *стимулювання* неправильним вихованням тих або інших деструктивних рис характеру (збудливості, невитриманості, тривожності). У процесі закріплення відхилень характеру складається певне їх сполучення, що умовно можна назвати «патохарактерологічним синдромом». Наприклад, розвитку невротичних рис істеричної особистості (егоцентризму, вибуховості) сприяє обстановка обожднювання, виконання усіх бажань і примх дитини. Надмірна опіка сприяє розвитку підвищеної боязкості, сором'язливості, уразливості [10].

При впливі несприятливих умов акцентуації можуть трансформуватися в психопатію - аномалію характеру. Психопатія (від греч. *psyche* - душу й *pathos* - хвороба) означає патологію характеру, при якій спостерігається значна виразність дисгармонійних рис, що приводить до порушення адаптації людини в соціумі [30]. Ознаками психопатії виступають: тотальна зміна особистості, наявність психічних розладів, відносна стабільність патологічних рис характеру, виразність цих рис до рівня порушення соціальної адаптації [1]. Дисгармонійність, невірноваженість психопатичної особистості визначає весь психічний вигляд людини. Інтелект при цьому істотно не порушується [32]. Психопатія є підставою попереднього й одночасно результатом наступного патохарактерологічного розвитку. На відміну від неврозів, пов'язаних з емоційно значимими переживаннями, психопатія є досить стабільною й більш глибокою патохарактерологічною дисгармонією. Звичайно в деякі періоди життя поведінка

психопатичної особистості може частково або повністю декомпенсуватися, але загальне аномальна психопатична основа зберігається.

У різних класифікаціях можна зустріти різновиди типів психопатій: диваки, фантасти, брехуни, емоційно тупі, байдужі, дратівливі, депресивні, збудливі, істеричні, реактивно-лабільні та інші. На жаль, наша дійсність і сучасна масова культура найчастіше є «постачальниками» психопатичних особистостей. Коли говорять про наявність у когось особого характеру, тим самим вказують на його однобічність, певну дисгармонію характеру та психіки в цілому. Психопатії перешкоджають соціальній адаптації індивіда. Для психопата обмежень не існує.

Треба зазначити, що існує невизначеність границь між окремими типами психопатій. Поведінка психопатів одного типу може бути різною: один параноїк може бути визнаним ученим, інший – душевнохворим і т.п. Виходячи з того, що в нерізкій формі ті або інші психопатичні особливості властиві усім нормальним людям, то зрозуміло, що чим різкіше виражена індивідуальність, тим яскравіше стають і властиві їй психопатичні риси. Імовірно, тому серед людей високообдарованих, з багато розвитий емоційним життям і легко збудливою фантазією є значна кількість безсумнівних психопатів.

Отже, насмілимося припустити, що психопатія як вроджена або придбана особистісна дисгармонія, характеризується наявністю виражених дефектів моральної сфери й характеризується поведінковими порушеннями, зниженням соціально-етичного рівня.

При психопатіях, як писав П. Б. Ганнушкін, мають місце «закріпленні функціональні викривлення», які на думку О. В. Кебрікова, можуть бути як вродженими, так і надбаними (виникнути й закріпитися протягом життя). Виділяють три основні напрями у вивченні чинників дисгармоній характеру особистості [30].

1) Наслідований (вроджений) стан – поява патології характеру з дитинства, їх незмінюваності протягом життя, подібності характерологічних особливостей дітей і батьків.

2) Несприятливі умови мікросоціального середовища (жорстокі умови виховання в дитинстві в результаті втрати батьків або виховання в неповній родині, а також з батьками, що не приділяють дітям уваги, алкоголіками, асоціальними особистостями, що мають невірні педагогічні установки). Підтвердженням цієї точки зору є велика кількість досліджень, які показали роль негативних соціальних факторів на формування характеру людини. А. Ворошилов говорить про те, що патохарактерологічна особистість розвивається й тоді, коли дитяча психіка запам'ятовує жахи з життя своїх батьків: пияцтво, бійки, лайки, відсутність моральних принципів, коли діти тривалий час перебувають у психотравмуючих умовах або в атмосфері суворой байдужості, відсутності турботи, тепла. Тому навіть у зовні благополучних родин з високим рівнем матеріального стану при відсутності доброти й любові зростає кількість дітей з дефектами характеру [5]. Крім того, є дані про більш пізню появу патологічних рис характеру в умовах несприятливого виховання й можливість їх корекції у випадку усунення деструктивно-психологічних чинників. Таким чином, психопатія розглядається як нажита, придбана протягом життя патологія (або дисгармонія) характеру.

3) Компромісна точка зору, згідно з якою мають місце обидва типи виникнення розладів особистості (що було показано ще Кебріковим: ядерна (глибинна) і крайова (поведінкова) психопатія + органічна психопатія).

Курт Шнайдер пов'язує категорію «психопатія» з поняттям «страждання», оскільки від дисгармонії свого характеру страждає як сама людина, так і навколишнє суспільство. Відповідно до концепції К. Шнайдера, психічні страждання властиві й невротичній особистості унаслідок її підвищеної тривожності, нервово-психічної нестій-

кості, так і оточуючих психопатичного індивіда людей (унаслідок аморального відношення до них) [47]. Це також підтверджує наше припущення, що показником патохарактерологічного розвитку є дефектність моральної сфери особистості.

Дисгармонійність характеру приводить до того, що змінюється вся структура психічної діяльності людини. У виборі своїх учинків вона керується не реалістичними мотивами, а істотно зміненими мотивами *психопатичної самоактуалізації*, якимись є: егоцентризм, непомірне прагнення до визнання, тенденція до домінування й володарювання, завищена самооцінка, упертість, уразливість, нетерпимість, схильність до пошуків приводів для розрядки афективної напруги. Ці мотиви є відмітними рисами патохарактерологічної особистості. Переоцінка своїх реальних можливостей веде до того, що людина ставить собі завдання, які відповідають ілюзорній самооцінці, що перевищує її реальні можливості. Найважливіший мотиваційний механізм тут – прагнення до маніпулювання навколишніми й контролю над ними. Люди з оточення розглядаються лише як засоби до досягнення цілей [30]. Зрозуміло, що така особистість буде мати проблеми соціалізації в суспільстві. Згодом термін "психопатія" втратив свій клінічний зміст і перетворився в образливе прізвисько. Тому Курт Шнайдер запропонував знайти цьому терміну належну заміну. Такий новий термін був запропонований в Американській класифікації психічних захворювань DSM-III як "Розлад особистості", який розуміється як «якісні порушення у соціальних взаємодіях і стереотипах спілкування, що проявляються при функціонуванні індивідуума у будь-якій ситуації» [11, с. 116].

П. Б. Ганнушкін визначає наступні типи психопатичних особистостей: циклоїди, астеніки, істероїди, нестійкі, шизоїди, параноїки, епілептоїди, антисоціальні й конституційно дурні. Аналізуючи зміст характеру при різних типах психопатії, ми звернули увагу, що поряд з типами, виділеними на підставі психологічних особливостей (нестійкі, астенічні, істероїдні), які при тривалому впливові стресфакторів розвиваються шляхом невротизації, у класифікації П. Б. Ганнушкіна є групи *конституціональних* психопатій (шизоїди, епілептоїди, циклоїди, параноїки), які при подальшому патохарактерологічному розвитку призводять до певного типу психозів (наприклад, посилення шизоїдних рис може «дорозвитися» до граничного стану між психічним здоров'ям і шизофренією) [4].

Тому насмілимося припустити, що усі типи психопатій, як характерологічних дисгармоній, можуть бути умовно поділені на дві групи, які створюють психологічні передумови розвитку або невротичного, або психотичного розвитку особистості. Незважаючи на те, що психопатична особистість як в одному випадку, так і в іншому характеризується зниженням соціально-етичного рівня, наявністю дефектів моральної та емоційно-вольової сфер, поведінковими порушеннями, проте між ними є принципова відмінність. А саме: у випадку передумови невротичного розвитку (позначимо як «*невротичний характер*») ми маємо справу з девіаціями переважно *емоційно-вольової* сфери при незначних девіаціях духовно-моральної, а при конституціональних психопатіях («*психопатичний характер*») значно страждає, насамперед, *духовно-моральна* сфера, а емоційно-вольова залишається досить розвиненою і разом з креативно-інтелектуальною сферою виконує функцію психологічної декомпенсації. Ми вважаємо, що ці порушення особистості первинні, а усі інші особливості девіацій характеру пов'язані з моральними, емоційно-вольовими порушеннями. Недарма Р. Міллер висунув диференційно-діагностичну ознаку між неврозом і психопатією саме за моральним критерієм: «якщо у хворого є совість і почуття провини, то це – невроз, у психопата немає а ні совісті, а ні почуття провини, у найкращому разі – тільки почуття

незручності від тих або інших проявів власного психопатичного характеру» [14, с. 36].

Однак, на думку сучасного російського психотерапевта Д. О. Авдєєва, при невротичному характері також є дефекти духовно-моральної сфери, правда в іншому співвідношенні порівняно із психопатами. Від неврозу можна довго страждати, доки людина не зрозуміє справжніх причин власних страждань: своїх невірних установок, стереотипів поведінки, оцінної шкали. Єдине, що їй потрібно – це *смирність, мир, доброта*. Але саме ці якості й відсутні в характері невротика [1]. Часто страждання цих людей тривають роками, навіть десятиліттями: людина ходить по замкнутому порочному колу (невротичні риси – психологічні проблеми – душевні страждання – посилення невротичних рис й т.д.).

Аналізуючи сучасні класифікації типів психопатій, ми дійшли висновку, що основними факторами формування особистісних дисгармоній характеру виступає несформованість *духовно-моральної, емоційної й вольової* сфер особистості. Девіації духовно-моральної сфери проявляються в нечутливості до моральних аспектів явищ дійсності, несформованості моральних відносин, нездатності до відповідальності, до здійснення морального вибору, до прояву духовних почуттів (співстраждання, турботи про навколишніх), що є передумовою порушення відносин людини зі світом. Емоційні прояви можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: в одних випадках – це активні, стенічні емоції, в інші – їх енергетичний заряд знижений, емоції пасивні, астенічні. Вольові розлади пов'язані з нестійкістю інтересів і прихильностей, частою зміною захоплень, слабовіллям [21]. Іншими словами, при формуванні того чи іншого типу девіації характеру має місце порушення духовно-моральної саморегуляції.

Ці порушення при розладах особистості первинні, всі інші особливості психіки пов'язані з моральними, емоційними й вольовими порушеннями характеру. Психологічні розбіжності між невротичним і психопатичним характерами будуть розглянуті пізніше.

2.4 Невротичний характер як випадок патохарактерологічного розвитку

Ми підійшли безпосередньо до розгляду ознак *невротичного характеру* особистості. У сучасній психотерапії прийняте визначення *неврозу* як психогенного нервово-психічного розладу, що формується в результаті порушення значимих життєвих відносин людини [19]. За даними сучасних авторів, неврози становлять 20-25 % серед психічних захворювань. До загальних проявів неврозів відносяться: розлади самопочуття, емоційні розлади, розлади вольових функцій [22]. До емоційних розладів належать нестійкість настрою, підвищена дратівливість, зайва чутливість і вразливість. На різні побутові ситуації такі люди реагують бурхливими емоційними спалахами, які потім змінюються депресією, вони також схильні до необґрунтованих страхів і побоювань. Порушення вольової сфери проявляються слабовіллям, неорганізованістю.

Психологічною передумовою невротизації особистості є невротичний характер. Часто до психолога звертаються клієнти, які мають невротичний характер і пов'язані з ним психологічні проблеми. Невротичний характер має такі прояви: втрата психологічного спокою, коли людина зберігаючи ясну самокритику, тяготиться своїм станом, але нічого не може з ним зробити.

Категорія «*невротичний характер*» зародилася в руслі психоаналізу й розглядалася у зв'язку із втратою людиною внутрішньої психічної рівноваги, а також і з порушенням процесу соціалізації. А. Адлер вважав, що невротичне прагнення веде до розширення границь особистості й до зіткнення із труднощами зовнішнього світу, у відносинах людей з'являється «невротична зчіпка» любовних потягів з різними труд-

нощами [21]. На наш погляд, це зумовлено тим, що відносини до світу, які полягають в основі невротичного характеру, відрізняються *суперечливістю, непослідовністю*, що викликає порушення соціально-психологічної адаптації людини.

Різні дослідники (З. Фрейд, К. Юнг, К. Хорні, В. Франкл, Е. Фромм, А. Маслоу, В.Д. Менделевич) виділяють такі психологічні чинники невротичного розвитку особистості: звичка до неадаптивної поведінки, витіснення в несвідоме внутрішнього конфлікту, безкомпромісність установок, догматичний склад мислення, невміння прогнозувати конфлікт і готуватися до нього, невірні стереотипи поведінки, незадоволеність потреби у самоактуалізації, у знаходженні сенсу свого життя і т.д. [15, 16, 20, 40, 41, 45].

У процесі розвитку неврозу виділяють невротичну *реакцію*, гострий і затяжний *неврози та невротичний розвиток* особистості. Поступово в психоаналізі з'явилось розмежування між такими поняттями як "симптоматичний невроз" і "*невроз характеру*", який і є показником саме характерологічної дисгармонії [21]. М.П. Папуш, уводить два основних критерії для диференціації невротичних *симптомів і рис невротичного характеру*: це системність, его-синтонність [24].

- 1) *системність* – це система невротичних симптомів, у якій кожен симптом пов'язаний з іншими, підтримує їх, всі симптоми становлять єдине ціле.
- 2) *его-синтонність* означає, що людина *приймає* риси свого невротичного характеру, «згодна» з ними, ставиться до них поблажливо. У випадку усвідомлення їх у якості невротичних симптомів, вона не приймає їх у свою особистість і ставиться до них критично.

Таким чином, ми робимо висновок, що *невротичний характер* – це система невротичних симптомів, прийнятих людиною як характерологічні риси власної особистості. Невротичними симптомами виступають такі ознаки психологічної дезорганізації особистості як: тривожність, нетерплячість, дратівливість й інші.

Для К. Хорні переконання, що характер є ґрунтом для розвитку неврозу, є аксіомою. Вона вважає, що невротичні риси характеру формуються з дитинства у зв'язку з "базальною тривожністю" і служать для її компенсації. К. Хорні розглядає роль суперництва й тривоги в породженні невротичних рис характеру і визначає такі види невротичних потреб людини: у любові й прихильності, невротичні почуття провини й страждання. На нашу думку, всі ці потреби є нормальними, природними, якщо проявляються адекватно ситуації й у розумних межах. Невротична особистість відрізняється неадекватністю сили даних потреб, що зумовлює непослідовність і неурівноваженість її поведінки. Говорячи про невротичну особистість, К. Хорні має на увазі, що базисні ознаки невротичних характерів викликаються труднощами, що існують у західній культурі. На її думку, невротичність особистості зумовлена тим, чи збігається образ її життя із загально прийнятими соціальними зразками поведінки. Вона описала основні типи невротичних схильностей: "рух від людей", "рух проти людей" й "рух до людей" [45].

Невротичний характер як розлад особистості, стає настільки стійким, що під його впливом відбувається перебудова всієї особистості, у тому числі й системи її цінностей. Власнику невротичного характеру його поведінка уявляється нормальною, оскільки він співвідносить її з образом, у якому вже є патологія [21]. Люди з невротичними рисами характеру, примхливі, емоційно нестабільні, дратівливі, нещасливі. О. Ворошилов вважає, що в невротичній особистості патологічна самоактуалізація виражається у збереженні звичного стереотипу дій, у відході від перенапруг і стресів, небажаних контактів, у прагненні не втратити особистісну незалежність. При зіткненні з навколишніми ці люди в силу своєї вразливості, низької толерантності до

стресу не одержуючи позитивного підкріплення, почуваються скривдженими [5].

Говорячи про причинно-наслідкову закономірність між невротичним характером і порушенням соціалізації особистості, як й у випадку розгляду питання: що первинно – характер або особистісний розвиток, ми знову повертаємося до ідеї «порочного кола»: деструктивні-соціальні фактори сприяють формуванню невротичного характеру, що порушує соціалізацію особистості, і саме це стає причиною подальшого поглиблення невротизації. Іншими словами, невротичний характер виступає одночасно причиною й наслідком дисгармонійного особистісного розвитку.

М. П. Папуш намагається пояснити психологічний механізм даної закономірності таким чином: невротичний характер перебуває на поверхні особистості (це своєрідна «периферія особистості» за допомогою якої людина взаємодіє з оточуючими). Майже всі люди повернені один до одного своїми невротичними характерами. Тому міжособистісні взаємодії являють собою взаємодії невротичних характерів, які пом'якшені соціальними нормами, дисципліною. Деяка частина взаємодій соціально контролюється, і тільки в області близьких міжособистісних відносин людина проявляє себе «справжньою невротичною особистістю». Вона, як правило, не рефлексує своїх невротичних рис характеру, тому її відносини із соціумом відрізняються вираженою дисгармонійністю (егоцентризмом, непослідовністю, імпульсивністю). Невротичність характеру заважає працювати над собою і протистоїть бажанню особистості розвиватися [24].

Г. І. Гурджієв називає невротичний характер терміном «*викривлена особистість*», а гармонійний характер – просто «*особистість*» [6]. Формування невротичного характеру він представляє наступною схемою. Людина, як система позитивних задатків, має потребу в опосередкуванні для того, щоб взаємодіяти з культурно-соціальним середовищем. Такою опосередкованою системою є виховання – уведення дитини в контекст культури, що дозволяє їй адекватно поводитися в різних ситуаціях. Виховання може бути двох видів. В одному випадку соціокультурні норми конструктивно узгоджують моральні задатки дитини й фактори зовнішнього середовища (при правильному розвитку особистість стає здатною до екзистенціального вибору своєї поведінки). Але в сучасному соціумі так буває рідко, оскільки більшість вихователів самі не є морально здоровими. Тому невротичні характери відбиваються в самому процесі виховання, і виникає патологічний процес – невротичний розвиток особистості. В результаті формується невротичний характер дитини, який виконує функцію не узгодження відносин особистості із середовищем, а лише детермінує самопідтримку невротичної реальності. Це і є *викривлена особистість*. Така ситуація створює індивідів, що задовольняють лише зовнішнім соціальним вимогам. Про це пише М. Фельденкрайз: «Сучасний соціум сприяє не максимальному розвитку особистості, а відтворенню людей-механізмів, необхідних для підтримки цього соціуму» [24]. Коли моральні запити особистості узгоджені із соціокультурним середовищем, формується психологічно здорова особистість, а якщо «виховане его» ігнорує запити духовно-моральної сутності, то ми маємо риси викривленої особистості, які поєднуються навколо головної риси в систему невротичного характеру [25]. Звідси висновок: соціалізація в сучасному суспільстві стимулює невротизацію особистості. Описані Л.М. Собчик типи акцентуації по К. Леонгарду або особистісні риси по А.Є. Лічко являють собою еkleктичне сполучення невротичних особистісних рис у структурі характеру.

2.5 Невротичний характер як наслідок порушення духовно-моральної саморегуляції

Далі обґрунтуємо наше припущення про те, що порушення духовно-моральної

саморегуляції виступає одним з основних психологічних чинників розвитку невротичного характеру особистості. Більшість сучасних дослідників сходяться в думці, що невроз – це хвороба особистості. На думку Д. О. Авдєєва, духовною основою акцентуацій є гріховне ушкодження душі, невірне виховання, шкідливі звички. Якщо намалювати портрет «потенційного невротика», це буде ціла галерея типів, кожний з яких має схильність до переходу прихованих невротичних симптомів у реальні. Стиль мислення в таких людей є безкомпромісним, в оцінках – виражена категоричність [1].

Нагадаємо, що невротичний характер ми розглядаємо як сукупність стійких невротичних тенденцій (невротичних симптомів, порушення емоційної рівноваги й значимих відносин з навколишніми), зумовлених викривленням системи відносин особистості до світу, які сприймаються людиною як риси власної особистості.

Спочатку розглянемо механізм психологічного захисту, який здійснюється за допомогою невротичних симптомів. Симптом, на думку психоаналітиків, виступає як захист від свідомості деяких неусвідомлених прагнень, які є соціально не схвалюваними, але мають для особистості потужну мотиваційну силу. Людина, знаходячись у ситуації внутрішнього конфлікту між власними бажаннями й прагненням до соціального схвалення, відчуває негативні емоційні переживання: тривогу, страх, психічну напругу. За нашим переконанням, дана фрустрація крім сексуальної, як це описано З. Фрейдом, стосується й усіх інших сфер функціонування особистості (стресових ситуацій, сімейних і виробничих конфліктів і т.д.). Якийсь час в людини вистачає емоційно-вольових зусиль щоб справлятися з такою внутрішньо-руйнівною ситуацією, але, коли внутрішньоособистісний ресурс вичерпаний (рівень фрустрації перевищує можливості саморегуляції), тоді в хід ідуть невротичні симптоми, за допомогою яких ситуація деяким чином вирішується. Таким чином, невротичний симптом (тривога, страх, занепокоєння, порушення сну й ін.) виражає сполучення різноспрямованих тенденцій (відразу до потягу, у якому соромно собі зізнатися, і одночасно захист цього ж потягу). Невротичні симптоми виражають витіснені бажання й підкріплюються фантазіями, що призводить до суперечливості поведінки людини (у віртуальному фантастичному світі вона реалізує власну мотивацію, а в реальному житті дотримується соціальних правил) [23]. У цьому й проявляється сутність невротичного характеру: непослідовність, суперечливість, нелогічність, невірноваженість поведінки, які зумовлені, на нашу думку, відсутністю рефлексії свого внутрішнього світу, з одного боку, і слабкою духовно-моральною саморегуляцією, з іншого. Саме духовно-моральна саморегуляція (як функція моральної самосвідомості й емоційно-вольових зусиль) дає можливість не тільки усвідомити в собі джерело психічної напруги, але й дати йому моральну оцінку, виходячи із власної системи цінностей, а не з позиції зовнішніх соціальних норм.

Таким чином, слід відзначити, що до невротичних рис належать такі деструктивні особливості характеру як сполучення несумісних тенденцій, що порушують цілісність характеру особистості, і проявляються в непослідовності, суперечливості, нелогічності, невірноваженості поведінки (наприклад, агресія до коханої людини). Можна сказати, що в цьому випадку у наслідок відсутності духовно-морального стрижня особистості, який забезпечує процеси довільної саморегуляції поведінки, людина піддається впливу мотиваційних афектів, що не стримуються внутрішньоособистісними ціннісно-моральними регулятивами. А зовнішня морально-етична мотивація соціального схвалення не може протистояти стихії неприборканих пристрастей. Іншими словами, мова йде про відсутність моральних відносин людини, що призводить до некритичності сприйняття особистістю, як навколишньої дійсності, так і себе самої. Порушення в сис-

темі відносин людини зумовлюють невротичні риси характеру, що проявляється неадекватністю очікувань щодо дій і почуттів з боку інших людей. Наприклад, при відсутності моральних ставлень до людей (довіри, симпатії, доброзичливості) й впливі психологічного захисту проекції, людина відчуває тривожність із приводу відносин до себе, бо сама ставиться до навколишніх вороже, агресивно. У випадку надмірно сильної мотивації афіліації та схвалення, яка не стримується духовно-моральною саморегуляцією, механізм таких психологічних захистів як фантазування й ідеалізація призводить до сильної фрустрації й розчарування людини (унаслідок значної розбіжності між ідеалізованими (уявленими) відносинами з боку людей і реальною відсутністю подібної ідилії).

Представники психосоматичного напрямку в психології звернули увагу на певні риси характеру, що властиві людям з тими або іншими захворюваннями: наприклад, у гіпертоніків спостерігаються внутрішнє напруження, нетерпимість, прагнення до лідерства, емоційна нестійкість; при бронхіальній астмі в характері переважають напористість, нетерпимість; при судинних захворюваннях – боязкість, а захворювання щитовидної залози можуть бути викликані непомірністю в усіх поведінкових проявах. Російський психіатр також Д. О. Авдєєв говорить про причинно-наслідкову залежність між дефектами в моральній сфері й схильністю до захворювань: «У тих, хто має схильність до заздрощів і непомірної пристрасті до грошей, нерідко розвиваються нервово-психічні захворювання; за пристрасть до солодощів людина страждає хворобами кишечнику, зубів; за непомірність у їжі розвиваються ожиріння, хвороби шлунка, підшлункової залози; за зневірою виникає депресія; гордість може стати духовною сутністю шизофренії; гнів провокує хвороби серцево-судинної системи» [1, С. 305].

Звідси можна зробити висновок, що в основі різних форм патохарактерологічного розвитку (невротичного, психопатичного, психосоматичного) лежить «характерологічна дефектність» – комплекс деструктивних рис характеру, які є своєрідним «психологічним механізмом запуску» того або іншого нервово-психічного захворювання. А саму хворобу можна розглядати як вторинне явище, наслідок деструктивності особистісного розвитку. Якщо локалізувати область даної «характерологічної дефектності», то видно, що мова йде саме про слабкість духовно-моральної саморегуляції.

Таким чином, на підставі теоретичного аналізу наукових джерел можна зробити висновок, що невротичний розвиток особистості детермінований такими характерологічними особливостями як: несформованість духовно-моральної сфери (гордість, егоцентризм, марнославство, брехливість) і девіації емоційно-вольової сфери особистості (психічна напруженість, гнівливість, емоційна нестійкість, слабкий самоконтроль). Варто зробити застереження, що прояв даних якостей у розумних межах й у відповідних ситуаціях може бути виправданим, але надмірна виразність його до рівня акцентуацій характеру викликає невротичний розвиток і соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Тому комплекс даних рис характеру правомірно називати невротичним характером. Ознаками невротичного характеру виступають: *непоследовність, нелогічність, суперечливість, неврівноваженість, неузгодженість* рис характеру. Альтернативою невротичних рис є поступливість, м'якість, спокій, терплячість, доброта.

Все сказане вище дозволяє нам зробити наступні **ВИСНОВКИ**:

Підсумуємо сказане вище: основою особистісних дисгармоній є певний тип розладу особистості (психопатія), що буває як вродженим, так і надбаним у процесі психотравмуючих життєвих подій. Д.Є. Мелехов відзначає, що при психічному захворюванні особистість проходить ряд рівнів – від дисгармонії, декоординації її структурних частин (акцентуація, невроз) до їхнього розпаду, дезінтеграції, деградації особистості [14, с. 30].

Акцентуації створюють ґрунт як для невротичного так і психопатичного характерів, які мають у своїй основі несформованість духовно-моральної саморегуляції. Патохарактерологічний розвиток особистості має наступні рівні або ступені особистісних дисгармоній: *акцентуація*, *невротизація* (формування невротичного характеру), *психосоматичні* відхилення, *психопатизація* (розлад особистості), *граничні* стани й *психотизація* (психоз являє собою глибокий розлад психіки, що проявляється в неадекватності сприйняття, патологічній зміні поведінки й відносин людини). Іншими словами, невротична особистість характеризується наявністю неглибоких викривлень у своїй структурі, психопатична – глибоких викривлень особистості, а психотична – частковим або повним розпадом особистості.

Будь-який патохарактерологічний розвиток особистості тісно пов'язаний з категорією «страждання»: якщо невротик доставляє страждання самому собі (своїми хворобливими переживаннями), то психопат змушує страждати навколишніх (завдяки своїй аморальній поведінці).

Основою різних форм патохарактерологічного розвитку (акцентуїзованого, невротичного, психосоматичного психопатичного) є «характерологічна дефектність» – комплекс деструктивних й неузгоджених рис характеру, які є своєрідним «психологічним механізмом запуску» психічного захворювання. Основним психологічним фактором розвитку невротичного характеру, є порушення *духовно-моральної саморегуляції*.

Невроз є наслідком дисгармонійного розвитку характеру й особистісного розвитку в цілому. Змістом невротичного характеру виступає комплекс деструктивних характерологічних рис: гордість, егоцентризм, марнославство, зневажливість, недовіра до людей, брехливість, безсовісність, безвідповідальність (девіації духовно-моральної сфери), а також тривожність, гнівливість, емоційна нестійкість, слабкий самоконтроль, екстернальність та ін. (девіації емоційно-вольової сфери особистості). Критеріями невротичного характеру виступають: непослідовність, нелогічність, суперечливість рис, невірноваженість характеру.

Альтернативою невротичних рис характеру виступають поступливість, м'якість, спокій, смиренність, терплячість, доброта. Виховання даних якостей лежить в основі психотерапевтичної допомоги особистості з невротичним характером.

Для подальшого дослідження особливостей структури й змісту характеру майбутнього педагога постає завдання розробки робочої класифікації характерів, виділення критеріїв гармонійного й дисгармонійного характерів, за кожним критерієм визначити показники, завдяки яким можна судити про ступінь виявлення тих або інших особливостей характеру в кожному конкретному випадку. І відповідно до кожного показника розробити психодіагностичний інструментарій дослідження.

ІІІ. ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

3.1 Робоча класифікація характерів

В основу типологізації характерів в аспекті розвитку духовної культури особистості доцільно покласти критерій *духовно-моральної саморегуляції* як показник рівня особистісного розвитку. Класифікувати гармонійні характери не має сенсу, оскільки для психолога тут немає «фронту робіт», тому що особистість і сама успішно справляється з життєвими проблемами за рахунок успішного функціонування психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції. Отже, розроблена нами типо-

логія стосується лише дисгармонійних характерів. Подальшим завданням є виявлення деструктивних особливостей характеру майбутнього педагога, які перешкоджають його повноцінному особистісному розвитку та міжособистісній взаємодії з учнями.

На основі зіставлення типів психопатій за І. П. Ганнушкіним, акцентуацій характеру за К. Леонардом, Шмішеком, А. Є. Лічко та Е. Г. Ейдемільнером нами було розроблено класифікацію характерів, що включає 10 типів, які відповідають тому або іншому типу особистісної дисгармонії (психопатії). Це спроба синтезу типологій характеру особистості на підґрунті духовно-морального й емоційно-вольового критеріїв. Нами було визначено провідні невротичні риси характеру кожного з типів, що відбивають основний зміст духовно-моральних й емоційно-вольових девіацій, які є основою формування даного типу особистісної дисгармонії (Табл. 1).

Таблиця 1

Тип невротичного характеру	Група психопатій (за І.П. Ганнушкіним)	Тип акцентуації (за Е.Г.Ейдемільнером)	Тип акцентуації характеру (за А.Є. Лічко)	Тип акцентуації (за К. Леонардом, Шмішеком)	Провідні (стрижневі) невротичні риси характеру
Сензитивний	Конституціонально-депресивних Емотивно-лабільних	Емоційно-лабільний Сензитивний Меланхолійний	Лабільний Сенситивний Циклоїдний	Лабільний Екзальтований Циклотімічний Дістімічний	Емоційна лабільність Песимістичність Невротичність
Психастенічний	Астеніків	Психастенічний	Психастенічний	Тривожний	Тривожність Ригідність Пасивність
Неврастенічний		Неврастенічний	Астено-невротичний	Емотивний	Невротичність Пасивність Неорганізованість
Педантичний	Параноїдів	Параноїдний	Педантичний	Педантичний	Педантичність Ригідність Корисливість
Збудливий	Епілептоїдів	Епілептоїдний	Епілептоїдний	Збудливий	Гордіня Емоційна збудливість Агресивність
Демонстративний	Істероїдів	Істероїдний	Істероїдний	Демонстративний	Егоцентричність Емоційна збудливість Демонстративність
Шизоїдний	Шизоїдів	Шизоїдний	Шизоїдний	Інтравертний	Гордіня Егоцентричність Індивідуалістичність
Гіпертімний	Конституціонально-збудливі	Гіпертімний	Гіпертімний	Гіпертімний	Імпульсивність Емоційна збудливість
Нестійкий	Нестійких	Нестійкий	Нестійкий	Слабовільний	Слабовільля Екстернальність Неорганізованість
Конформний	Конституціонально-безглузких	Конформний	Конформний	Екстравертний	Лицемірство Конформнізм Екстернальність

1. *Сензитивний* тип. Основна ознака: підвищена чутливість, вразливість часто знижений настрій і соромливість при сторонніх людях. Відкритим буває тільки з тими, хто їм добре знайомий. Має труднощі у спілкуванні та адаптації в колективі. Разом з тим рано формується почуття обов'язку, виявляються високі моральні вимоги до себе і до інших. Стрижневими якостями характеру є *емоційна лабільність, песимістичність*.

2. *Психастенічний* тип відрізняється схильністю до самоаналізу й оцінок інших людей, а також ригідністю, емоційною в'язкістю і тривожністю, що зумовлює неза-

тність до прийняття рішень. Самовпевненість сполучається з нерішучістю, а безпелляційність суджень – зі швидкими діями в ті моменти, коли потрібна обережність. Тобто в цього типу яскраво виражена суперечливість характеру. Стрижневими якостями є *тривожність, ригідність, іпохондричність*.

3. *Неврастенічний* тип відрізняється підвищеною чутливістю, стомлюваністю, примхливістю й драгівливістю, емоційною лабільністю, що зумовлені слабкістю фізичного і психічного здоров'я. Схильність до іпохондрії є типовою рисою. Стрижневими якостями є *нервово-психічна ослабленість (невротичність), пасивність*.

4. *Педантичний* тип – орієнтований на себе, має одну чи декілька надцінних ідей, інших людей оцінює категорично: вимогливий, жорстокий, злопам'ятний, вередливий і драгівливий. Стрижневими якостями є *ригідність, педантичність, корисливість*.

5. *Збудливий* тип – агресивний, схильний до емоційних афектів, прагне не просто до лідерства, а на роль володаря. встановлює свої порядки та диктат над іншими. В умовах жорсткого дисциплінарного режиму займає положення найближчого підлеглого у лідера, перед яким підлабузнюється. Жорстокий по відношенню до слабких. Може бути діяльним, наполегливим, часто досягає досконалості. Стрижневими якостями є *гордия, психічна збудливість, агресивність*.

6. *Демонстративний* тип – імпульсивний, привертає увагу до себе за будь-яку ціну, здійснює невмотивовані вчинки. Схильний до фантазування, має високі претензії, що зумовлені невірним уявленням про реальність. Стрижневими якостями є *егоцентричність, демонстративність, психічна збудливість*.

7. *Шизоидний* тип – змкнутий, самотній, оригінальний, на все має свою думку, відрізняється «нестандартною логікою», байдужий до інших людей, не вміє співчувати, стриманий у прояві своїх почуттів. Часто впадає в крайності, не слухає чужих порад. Стрижневими якостями є *егоцентризм, гордия, індивідуалістичність*.

8. *Гіпертімний* тип. Має постійно піднесений настрій, підвищену активність, недостатню дисциплінованість, схильність до бешкетництва, до афер. Часто буває неформальним лідером, має різносторонні, але нестійкі інтереси. З легкістю витримує життєві знегоди. Настрій завжди гарний. Захоплення поверхові. Часто переоцінює свої здібності, буває надто самовпевненим, прагне вразити оточуючих. Стрижневими якостями є *психічна збудливість, імпульсивність*.

9. *Нестійкий* тип не має особистісного стрижня, стійких способів поведінки, залежний від оточуючих, діє за зразком, слабовільний, має підвищену тягу до розваг, до лінощів. Стрижневими якостями є *екстернальність, слабовілля, неорганізованість*.

10. *Конформний* тип прагне бути як усі, пристосовуватися, наслідувати способи поведінки. Має некритичне ставлення до авторитетів, схильний до консерватизму. Це тип пристосування, який заради власних інтересів готовий зрадити товариша, але, що б він не зробив, він завжди знайде виправдання своєму вчинку. Використовує чергові, буденні думки. Стрижневими якостями є *екстернальність, лицемірство, конформізм*.

Спираючись на принцип дихотомічності, у відповідності до кожної деструктивної (невротичної) риси, яка є ознакою дисгармонійного характеру, нами було визначено протилежні риси – ознаки гармонійного характеру. Отже, ми отримали систему дихотомічних змістових критеріїв гармонійності характеру: гордия – совісність, екстернальність – відповідальність, корисливість – альтруїстичність, лицемірство – чесність, конформність – принциповість, ригідність – креативність, педантичність – толерантність, емоційна лабільність – емоційна стійкість, тривожність – впевненість, песимістичність – оптимістичність, психічна збудливість – самоконтроль, імпульсивність – терп-

лячість, слабівілля – організованість, агресивність – доброзичливість, індивідуалістичність – емпатійність, демонстративність – скромність, невротичність – стресостійкість, іпохондричність – бадьорість, пасивність – активність.

Ці дихотомічні риси характеру є **змістовими критеріями** гармонійності характеру особистості. Таким чином, за змістом характеру ми отримали 18 дихотомічних шкал, які в подальшому будуть згруповані у певні кластери характерологічних рис у відповідності до підструктур особистості.

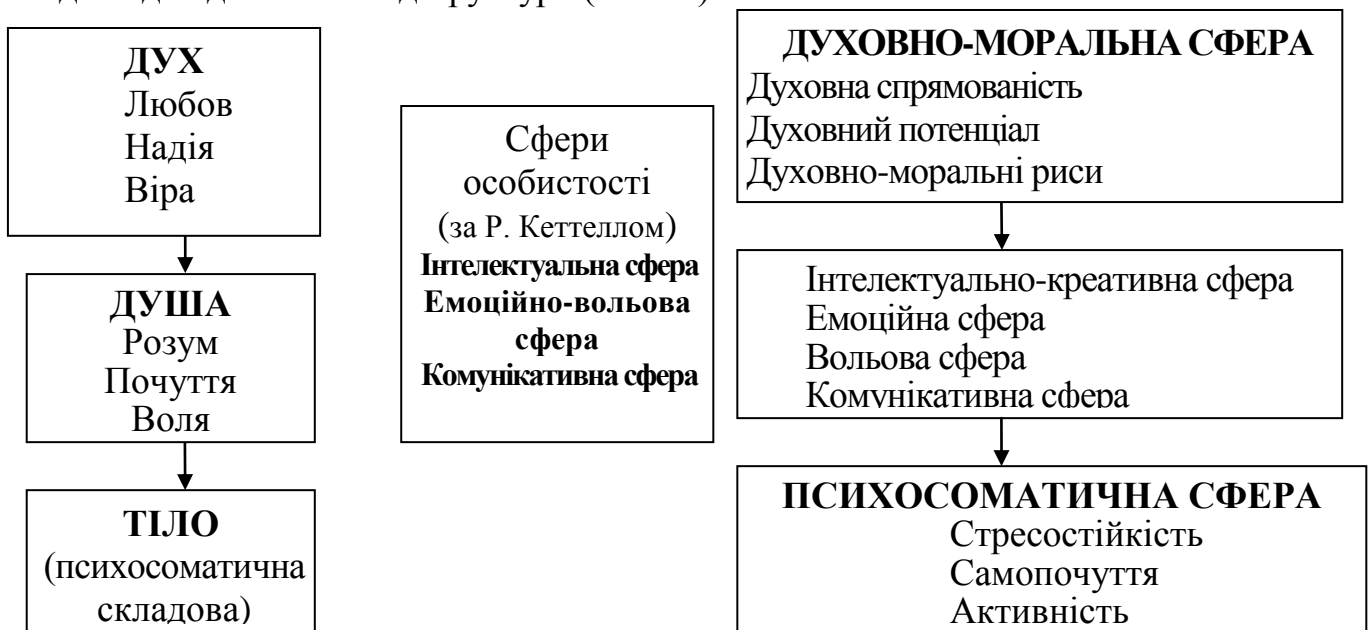
3.2 Модель структури характеру особистості

Далі постає завдання побудови *структури* характеру. Нагадаємо, що ми розглядаємо характер як динамічне психічне утворення, що являє собою систему стійких особистісних тенденцій. Для побудови структури характеру необхідно взяти за основу певну структуру особистості, яка являє собою своєрідний «особистісний каркас» для формування рис характеру. Якщо розглядати характер як прояв стійких особистісних тенденцій відповідно до певної структури особистості, то структурою характеру є система кластерів рис відповідно до підструктур особистості.

Розглядаючи характер в аспекті духовної культури особистості, вважаємо за доцільне спиратися на традиційну модель особистості, яка представлена у християнській антропології, у поєднанні зі структурою особистості за Р. Кеттеллом.

Згідно християнського погляду, особистість складається з трьох основних підструктур: *духа, душі й тіла*, кожна з яких містить певні компоненти (підструктура духа складається з віри, надії та любові, підструктура душі містить розум, почуття, волю).

Структура особистості за Р. Кеттеллом, складається з інтелектуальної, емоційно-вольової та комунікативної сфер. Вона, хоча й не враховує духовно-моральну сферу, проте психологізує християнсько-антропологічну модель, доповнюючи підструктуру душі комунікативним компонентом. Поєднання цих двох структур особистості надає нам можливості побудувати **структурно-ієрархічну модель особистості**, на основі якої будемо визначати характер як динамічний прояв стійких особистісних тенденцій відповідно до кожної підструктури (Мал. 3).

Мал. 3. Структурно-ієрархічна модель особистості.

Відповідно до структурно-ієрархічної моделі особистості, структура характеру

складається з 6 компонентів: духовно-морального, креативно-інтелектуального, вольового, емоційного, комунікативного і психосоматичного, які містять відповідні риси характеру.

Побудована ієрархічна модель *структури та змісту характеру* особистості містить дихотомічні риси – ознаки дисгармонійного і гармонійного характеру (табл. 2).

Таблиця 2

Структура та зміст характеру особистості

Компоненти структури характеру	Зміст характеру			
	Деструктивні риси – критерії дисгармонійного характеру	Скор.	Конструктивні риси – критерії гармонійного характеру	Скор.
Духовно-моральний	Гордия	Г.	Совісність	С.
	Екстернальність	Екс.	Відповідальність	Від.
	Корисливість	Кор.	Альтруїстичність	Ал.
	Лицемірство	Л.	Чесність	Ч.
Креативно-інтелектуальний	Конформність	Кон.	Принциповість	Прин.
	Ригідність	Риг.	Креативність	Кр.
	Педантичність	Пед.	Толерантність	Тол.
Вольовий	Психічна збудливість	Збуд.	Самоконтроль поведінки	С/к.
	Імпульсивність	Ім.	Терплячість	Тер.
	Слабовілля	Слаб.	Організованість	Орг.
Емоційний	Емоційна лабільність	Ем.ст.	Емоційна стійкість	Ем. ст.
	Тривожність	Тр.	Впевненість	Вп.
	Песимістичність	Пес.	Оптимістичність	Опт.
Комунікативний	Агресивність	Аг.	Доброзичливість	Доб.
	Індивідуалістичність	Інд.	Емпатія	Емп.
	Демонстративність	Дем.	Скромність	Скр.
Психо-соматичний	Невротичність	Невр.	Стресостійкість	Стр/ст
	Пасивність	Пас.	Активність	Акт.

Дихотомічні змістові критерії гармонійності характеру було згруповано відповідно до компонентів структури характеру таким чином:

1. Духовно-моральний компонент: совісність – гордия, чесність – лицемірство,

альтруїзм – корисливість, відповідальність – екстернальність (безвідповідальність).

2. Інтелектуально-креативний компонент: конформність – принциповість, ригідність – креативність, педантичність – толерантність.

3. Вольовий компонент: збудливість – психічна урівноваженість, імпульсивність – терплячість, слабовілля – організованість.

4. Емоційний компонент: емоційна лабільність – емоційна стабільність, тривожність – впевненість, меланхолійність – оптимістичність.

5. Комунікативний компонент: агресивність – доброзичливість, індивідуалізм – емпатія, демонстративність – скромність.

6. Психосоматичний компонент: нервово-психічна ослабленість – стресостійкість, іпохондричність – бадьорість, активність – пасивність.

Отже, на основі побудованої структури характеру особистості ми отримали цілісну систему критеріїв його гармонійності за змістом (див. табл. 4).

3.3. Загальні дихотомічні критерії гармонійного і дисгармонійного характеру

Спираючись на типологію характерів, стрижневі риси, ми наблизились до визначення загальних критеріїв гармонійного і дисгармонійного характерів особистості.

Як зазначають ряд дослідників, найбільш *загальні критерії гармонійності* характеру розташовуються по осях: моральна вихованість – невихованість, врівноваженість – неврівноваженість, сила – слабкість характеру; жорсткість – м'якість; цілісність – суперечливість характеру [38]. Вони визначаються як похідні від характерологічних рис і також являють собою систему дихотомічних шкал, що віддзеркалюють цілісну картину характеру. Отже, показниками гармонійності характеру є якісні характеристики, які відбивають ступінь узгодженості *системи* характерологічних рис особистості (Табл. 3).

Таблиця 3.

Загальні дихотомічні критерії гармонійності характеру особистості

Критерії гармонійності характеру	Скор.	Критерії дисгармонійності характеру	Скор.
Моральна вихованість	М.В.	Моральна невихованість	М.Н/в.
Цілісність характеру	Ціл	Суперечливість характеру	Суп.
Урівноваженість характеру	Ур.	Неурівноваженість характеру	Неур.
Сила характеру	Сила	Слабкість характеру	Б/хар.
М'якість характеру	М.	Жорсткість характеру	Ж.

1. Ступінь розвитку духовно-морального компоненту зумовлює *моральну вихованість* людини (сформованість моральних рис, здатність до морального вибору, моральної поведінки). Умовно моральна вихованість пропорційна розвитку таких рис характеру як совісність, відповідальність, альтруїстичність, чесність і має зворотню залежність від гордині (зверхності), екстернальності, корисливості та лицемірства: $M.V. = (C. + \text{Від.} + \text{Ал.} + \text{Ч.}) / (Г. + \text{Екс.} + \text{Кор.} + \text{Л.})$.

2. *Цілісність* характеру відбиває єдність і несуперечливість особистості, погодженість її відносин, послідовності дій людини, дотримання переконань, моральних принципів, єдність слова й справи. Цілісність характеру зумовлена ступенем сформованості совісності, відповідальності, чесності, принциповості, самоконтролю, організованості та емоційної стійкості особистості. Умовно її можна представити як середнє арифметичне зазначених якостей: $\text{Ціл.} = (C. + \text{Отв.} + \text{Ч.} + \text{Пр.} + \text{С/к} + \text{Орг.} + \text{Ем. ст.}) / 7$

Про *суперечливість* характеру свідчить розбіжність між мотивацією та результа-

тами вчинків, а також одночасне сполучення в протилежних тенденції (наприклад, чесності й лицемірства, організованості й слабовілля, доброзичливості й агресивності тощо).

3. *Урівноваженість* характеру – це ознака сформованості вольової сфери особистості. Вона означає рівність поведінки, оптимальне співвідношення стриманості і активності людини й залежить від розвитку самоконтролю, терплячості, організованості, емоційної стійкості та стресостійкості: $Урівн.= (С/к. + Тер. + Орг. + Ем. ст. + Стр/ст.) / 5$.

Неурівноваженість характеру визначається такими якостями як психічна збудливість, імпульсивність, слабовілля, емоційна лабільність, нервово-психічна ослабленість: $Неур.= (Збуд.+ Ім.+Слаб.+Лаб.+ Невр.) / 5$.

4. *Сила* характеру – це енергія, з якою людина досягає мети, здатність до мобілізації сил при подоланні труднощів, при відстоюванні власних поглядів. Люди з сильним характером ініціативні, сміло приймають рішення й реалізують їх, мають витримку, мужність. Сила характеру зумовлюється ступенем урівноваженості характеру у сполученні з відповідальністю, чесністю, принциповістю і впевненістю:

$Сила = (Урівн. + Від.+ Ч. + Пр. + Вп.) / 5$.

Безхарактерність зумовлена нерозвиненістю вольової сфери. Така людина має внутрішню невизначеність життєвих цілей, коли кожен учинок залежить більш від зовнішніх обставин, ніж від самої особистості. Якщо немає характеру, то залишається лише зовнішня форма поведінки. Найчастіше такі люди, маючи добрі наміри, не домагаються значимих результатів. Безхарактерність визначають екстернальність, конформізм, слабовілля та емоційна лабільність особистості:

$Б/хар = (Екс. + Кон. + Слаб. + Лаб.) / 4$.

5. *М'якість* характеру на відміну від безхарактерності проявляється у гнучкості поведінки у зв'язку з доброзичливим ставленням, повагою до інших людей. М'який характер визначається сполученням совісності, альтруїзму, толерантності, доброзичливості та емпатії: $М.= (С. + Ал. + Тол. + Доб. + Емп.) / 5$.

Жорсткість характеру свідчить про впертість та негнучкість людини, що зумовлені гонором (гординою), негативним ставленням до оточуючих (агресивністю, індивідуалістичністю), підсилених розвинутою волею (самоконтролем, організованістю, стресостійкістю): $Ж.= (Г. + С/к + Орг. + Аг. + Інд. + Стр/ст.) / 6$.

Зазначені властивості характеру перебувають у складному, іноді суперечливому співвідношенні. Наявність гармонійної структури характеру – це результат правильного виховання й самовиховання, зумовленого відповідною мотивацією. У цьому зв'язку зовсім інший зміст одержують життєві формули: «гарний» й «поганий» характер. Так званий «поганий» – це характер незавершений, він не має цілісності, у силу відсутності певних конструктивних рис. І навпроти, «гарний» характер, це завжди завершена цілісна структура, у якій присутні всі основні гармонійні риси, які добре погоджені, «підігнані» одна до одної.

Гармонійний характер є не тільки структурною, але й функціональною цілісністю і являє собою *цілісну й завершену структуру* рис, де кожна риса виражає певне *відношення* особистості до дійсності. Відповідність характеру особистості критеріям його гармонійності визначає конструктивність подальшого особистісного розвитку.

3.4 Концептуальна модель структури характеру особистості

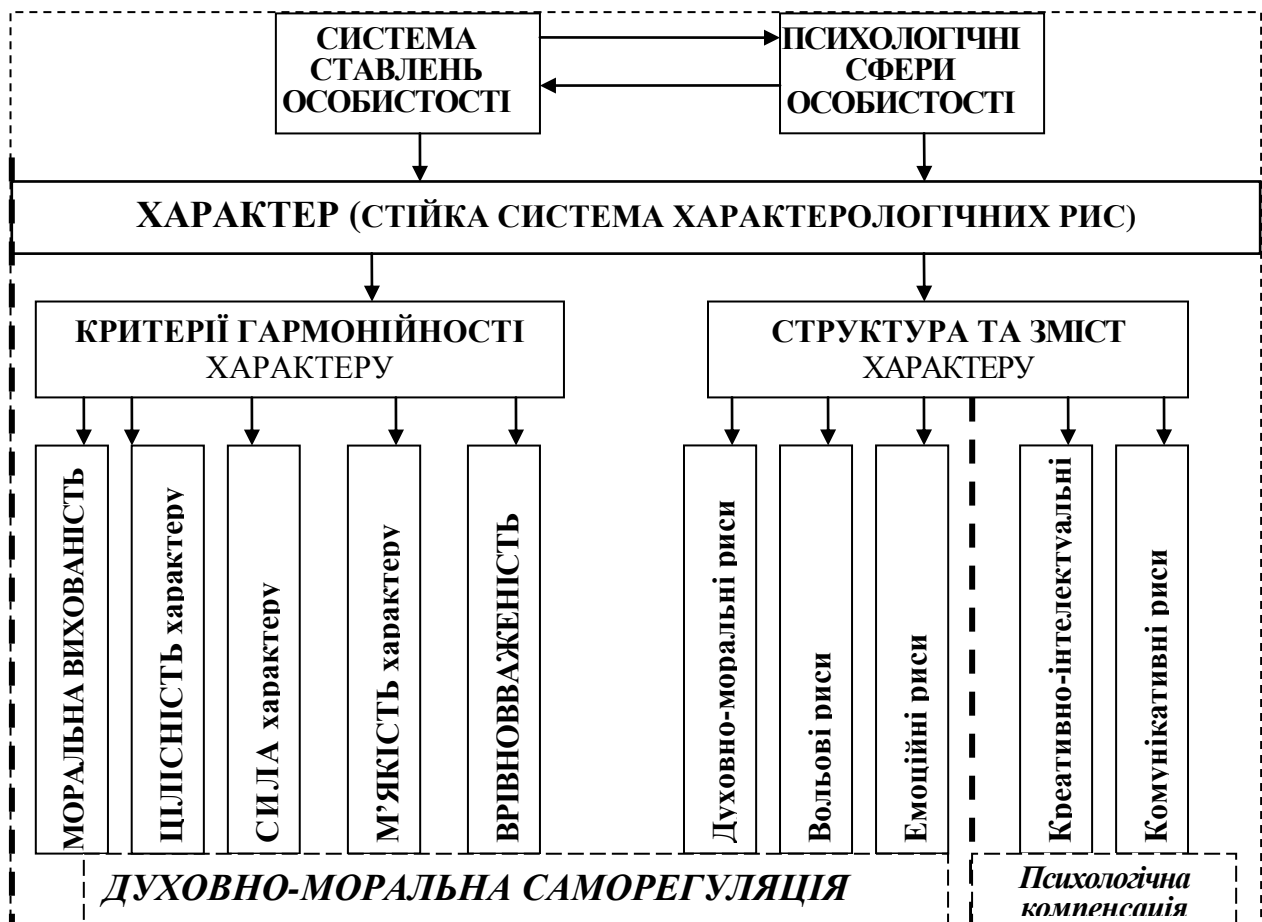
Нагадаємо, що ми розглядаємо характер як похідну функцію від системи відносин і ступеня сформованості психологічних сфер особистості, які детермінуються

впливом спадковості, виховання, темпераменту, спрямованості, здібностей, умов життя й соціальним середовищем. В залежності від особливостей структури й змісту характер може бути гармонійним і визначати конструктивний особистісний розвиток, і дисгармонійний (патохарактерологічний), що зумовлює розвиток особистісних дисгармоній.

Змістом дисгармонійного характеру виступає комплекс деструктивних характерологічних рис: гордості, егоцентризму, марнославства, недовіри, лукавства, безвідповідальності (девіації духовно-морального компоненту), а також тривожності, гнівливості, емоційної нестійкості, слабого самоконтролю (девіації емоційного та вольового компонентів характеру).

Комунікативні й креативно-інтелектуальні риси можуть бути присутніми як при гармонійному, так і при дисгармонійному характері. У випадку дисгармонійного характеру креативність і комунікабельність виступають у якості психологічної компенсації нездатності до духовно-моральної самоактуалізації.

Характер як динамічна система стійких особистісних рис виступає результатом попереднього і відправним пунктом наступного розвитку особистості. Визначальним чинником гармонійності характеру є ступінь сформованості психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції, яка здійснюється за рахунок взаємоузгодженого функціонування духовно-морального, емоційного та вольового компонентів характеру, що схематично відображено у концептуальній моделі дослідження характеру особистості (Мал. 4).

Мал. 4. Концептуальна модель дослідження характеру особистості.

Спираючись на концептуальну модель, було визначено систему психологічних

феноменів, критеріїв, показників і психодіагностичного інструментарію вивчення духовно-моральної сфери та особливостей характеру особистості (табл. 4).

Таблиця 4

Психологічні феномени, критерії показники і психодіагностичний інструментарій

Психол. феномени	Підструктура особистості	Психологічні критерії	Психологічні показники	Психодіагностичний інструментарій	
ДУХ Духовно-моральна сфера особистості	Духовно-моральна свідомість	Духовний потенціал	Реалізація у житті віри, надії, любові, добра, краси, істини	Методика Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал»	
		Мотивація духовно-морального розвитку	Мотивація самоудосконалення Потреба у релігійності Патриотичність	Експериментальна анкета «Мотивація духовно-морального розвитку»	
		Спрямованість особистості	Система ставлень особистості: до Бога, до людей, до справи, до себе	Експериментальна методика «Особистісна спрямованість»	
		Моральна самосвідомість	Моральна самооцінка	Модифікована методика ОСАН	
	Духовно-моральні риси	Дисгармонійні	Егоцентризм	Гордіня, екстернальність, скупість, лицемірство	Метод незакінчених речень
			Гармонійні		
	ДУША	Креативно-інтелектуальні риси	Дисгармонійні	Конформність, ригідність, педантичність	Експериментальний опитувальник «Структура та зміст характеру»
			Гармонійні	Принциповість, креативність, толерантність	
		Вольові риси	Дисгармонійні	Психічна збудливість, імпульсивність, слабовілля	
			Гармонійні	Самоконтроль, терплячість, організованість	
Емоційні риси		Дисгармонійні	Емоційна лабільність, тривожність, песимістичність		
		Гармонійні	Емоційна стійкість, впевненість, оптимістичність		
Комунікативні риси		Дисгармонійні	Агресивність, індивідуалістичність, демонстративність		
		Гармонійні	Доброзичливість, емпатія, скромність		
ТІЛО	Психосоматичні риси	Дисгармонійні	Невротичність, пасивність	Модифікована методика ОСАН	
		Гармонійні	Стресостійкість, бадьорість, активність, гарний настрій		
Загальні критерії гармонійності характеру		Дисгармонійні	Моральна невихованість, суперечливість, неурівноваженість, слабкість, жорсткість характеру		
		Гармонійні	Моральна вихованість, цілісність, урівноваженість, сила, повнота, м'якість характеру		

Слід зазначити, що до складу духовно-моральної сфери крім духовно-моральних рис характеру належить духовно-моральна свідомість, яка містить духовний потенціал, мотивацію до духовно-морального розвитку, духовну спрямованість ,

релігійну потребу та моральну самооцінку особистості. Саме ці підструктури духовно-моральної свідомості здійснюють детермінуючий вплив на формування та розвиток такого критерія гармонійності характеру як духовно-моральна вихованність.

3.5 Методичний інструментарій дослідження особливостей характеру

Нами розроблено та запропоновано до апробації методичний інструментарій дослідження, який складається з 7 психодіагностичних методик:

1. Експериментальна анкета «Мотивація духовно-морального розвитку»;
2. Методика Е.О.Помиткіна «Духовний потенціал особистості»;
3. Експериментальна методика «Особистісна спрямованість»;
4. Методика визначення рівня егоцентризму особистості за методом незакінчених речень;
5. Модифікована методика ОСАН.
6. Експериментальний опитувальник «Структура та зміст характеру»;

Опис методик дослідження.

1. Авторська анкета «**Мотивація до духовно-морального розвитку**» спрямована на вивчення мотиваційних характеристик особистості відносно духовно-морального розвитку. До складу анкети включена низка запитань, які стосуються ступеню релігійності, патріотизму, мотивації духовно-морального розвитку та почуття щастливості.

Текст анкети наведено далі.

1. Чи прагнете Ви до духовно-морального самовдосконалення? а) ні, б) не впевнений, в) так, прагну
2. Чи намагаєтеся виховувати свій характер? а) ні, б) зрідка, в) постійно. Якщо так, то які риси?
3. Чи бажаєте позбутися певних рис характеру? а) ні, б) так. Від яких? _____
4. Чи віруюча Ви людина? а) ні, б) так. Якщо так, якої релігійної конфесії Ви дотримуетесь: а) жодної; б) православ'я, г) католіцизм, д) протестантизм, е) мусульманство ж) інше.
5. Як часто Ви приділяєте час духовному пошуку (молитві, читанню духовної літератури тощо)? а) не приділяю зовсім; б) приділяю час від часу; в) приділяю регулярно.
6. Чи важливо для Вас знаходитись у релігійному середовищі, спілкуватись з духовними однодумцями? а) не важливо зовсім; б) важливо; в) дуже важливо.
7. Чи відчуваєте Ви любов до рідної землі? а) ні, не відчуваю б) ставлюся байдуже, в) так, люблю.
8. Чи бажаєте жити за кордоном? а) так, б) не впевнений, в) ні, я хочу жити на Батьківщині.
9. Чи готові Ви пожертвувати своїм часом, звичками? грошима заради Вітчизни? а) ні, б) не впевнений, в) готовий.
10. Чи відчуваєте Ви себе щасливим? а) так, я щасливий, б) щасливий частково, в) ні, не щасливий.
11. Чи в відчували Ви в дитинстві психологічний дискомфорт в родині? а) ніколи, б) зрідка, в) часто. Якщо так, то з чим це пов'язано? а) алкоголізм батьків, б) розлучення, в) постійні сімейні сварки, г) побиття, насильство, д) брак уваги батьків, е) інше.
12. Чи доводиться Вам терпіти розчарування, біль, страждання? а) ні, б) зрідка, в) часто.

Дана анкета акцентує увагу на духовно-моральних запитаннях, розвиває рефлексію особистості відносно власних рис характеру. Процедура заповнення анкети дає можливість людині визначити для себе значення основних рис характеру та їх місце у власному житті. До складу анкети включена низка запитань, які стосуються мотивації духовно-морального розвитку, ступеню релігійної потреби, патріотизму, відчуття щастливості. В цілому анкета дає дослідникові досить інформативний психологічний матеріал стосовно рефлексивних можливостей особистості, глибини її релігійної спрямованості, а також ступеня сформованості мотивації духовно-морального розвитку.

Для визначення ступеню прояву духовно-особистісних явищ розроблено на-

ступну процедуру підрахунку балів за кожним з показників (див. Табл. 5). Після підрахунку балів по кожній шкалі визначається рівень прояву даної духовної якості відповідно до наступних норм: 0-2 бали – низький рівень; 3-5 балів середній рівень; 6-8 балів – високий рівень.

Таблиця 5.

Мотивація до духовно-морального саморозвитку									
№ запитання	1			2			3		
Віріант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	3	0	1	4	0	1	2
Релігійна потреба									
№ запитання	1			2			3		
Віріант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	2	0	3	4	0	1	2
Патриотичність									
№ запитання	1			2			3		
Віріант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	2	0	1	4	0	1	2
Відчуття особистісного благополуччя (щасливість)									
№ запитання	1			2			3		
Віріант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	3	1	0	2	1	0	2	1	0

2. Методика визначення духовного потенціалу учнівської молоді Е.О. Помиткіна “Духовний потенціал особистості”

Інструкція: оцініть свої якості та поведінку за 3-х бальною шкалою ступінь своєї згоди з кожним твердженням: **0 – НЕ ЗГОДЕН, 1 – НЕ ВПЕВНЕНИЙ, 2 – ЗГОДЕН** та внесіть відповідні бали у таблицю відповідей. намагайтеся відповідати вдумливо, об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку.

1. Мені приємно піклуватися про інших людей.
2. Я щодня працюю над удосконаленням власного характеру.
3. Усвідомлюю безсмертну природу своєї душі.
4. Я відчуваю духовну єдність із іншими людьми.
5. Роблячи добрі вчинки, я не очікую на подяку або визнання.
6. Я намагаюся бути завжди чесним із собою.
7. Я прагну до досягнення мудрості.
8. Я подумки спілкуюся із Природою, Всесвітом, Богом.
9. Я гостро відчуваю переживання іншої, навіть незнайомої людини.
10. Я часто замислююся над людськими долями, шукаю їх смисли та закономірності.
11. Я прагну до пошуку краси, добра й істини.
12. Я вважаю, що всі живі істоти є цінними у Всесвіті.
13. Я не тримаю образ на людей і не вважаю нікого своїм ворогом.
14. Пізнання власного внутрішнього світу для мене не менш важливе, ніж пізнання зовнішнього.
15. Я намагаюся відмежовуватись від проблемних ситуацій і споглядати на них начебто з космічної висоти.
16. Я прагну поєднувати людей через усвідомлення спільної мети.
17. Я впевнен, що, варто ризикувати своїм життям, рятуючи життя незнайомої людини.
18. Спостерігаю за своїми думками, намагаюся керувати власним мисленням та уявою.
19. В мене є бажання послужити своїм життям духовній цілі.

20. Глобальні світові проблеми хвилюють мене не менш ніж особисті.

Бланк для відповідей.

1 –	5 –	9 –	13 –	17 –	Дец.	Σ =
2 –	6 –	10 –	14 –	18 –	Реф.	
3 –	7 –	11 –	15 –	19 –	Тран.	
4 –	8 –	12 –	16 –	20 –	Єд.	

Обробка результатів тестування.

Сума балів по кожному рядку визначає ступінь сформованості психологічних механізмів духовного розвитку особистості: децентрації (Дец.), рефлексії (Реф.), трансценденції (Тран.) та почуття загальної єдності (Єд.).

Шкала оцінки: 7-10 балів – високий рівень; 3-6 – середній; до 3 балів – низький.

Потенціал духовного розвитку (Σ) визначається шляхом підрахування суми отриманих показників (загальної кількості балів). Шкала оцінки: 26-40 балів – високий потенціал; 14-25 – середній; до 13 балів – низький. Наближення до максимального показника (40 балів) свідчить про актуалізованість духовного потенціалу особистості.

3. Експериментальна методика «Особистісна спрямованість» дозволяє оцінити ступінь прояву різних типів особистісної спрямованості (до себе, до іншої людини, до справи, до Бога), які з часом стають рисами характеру особистості.

Інструкція: на кожне запитання з двох альтернативних варіантів відповідей оберіть ту, з якою Ви більшою мірою погоджуєтесь, підкресливши відповідну літеру (а чи б) на бланку для відповідей. Текст опитувальника «Особистісна спрямованість» наведено далі.

1. Свій вільний час час я присвячую: а) улюбленій справі, б) спілкуванню з друзями.
2. Я відчуваю себе більш неприємно, коли бачу, що хтось намагається:
а) образити іншу людину, б) обмежити мою свободу.
3. Одним з найважливіших завдань свого життя я вважаю: а) прагнення до духовного ідеалу, б) досягнення професійного успіху.
4. Справжнє задоволення я отримую від спілкування на теми: а) розповідаючи про себе, б) про духовність, Бога, Всесвіт.
5. Найголовніше для мене: а) стати справжнім професіоналом; б) досягти статусу і визнання.
6. На Різдво я перш за все піду: а) до церкви б) до друзів в гості.
7. У вільний час я віддаю перевагу: а) цікавій справі, б) читанню духовної літератури.
8. Для успішного створення родини необхідно насамперед: а) обирати турботливого чоловіка (дружину), б) самому проявляти турботу про людину.
9. Обираючи професію, я хочу: а) займатися цікавою справою, б) зробити кар'єру й мати великі гроші.
10. Більше задоволення я отримую від: а) спілкування з людьми, б) духовного читання.
11. Мені вдалося реалізувати себе, перш за все як: а) відповідальну до справи людину, б) уважного, турботливого друга.
12. Я бажаю одержати в подарунок: а) модну, престижну штучку, б) унікальну, рідкісну книгу про духовність.
13. Коли я дуже втомився, а друг просить мене про допомогу, я:
а) чемно вибачусь й піду відпочивати, б) перемогу свою втому й допомогу другові.
14. У колі моїх друзів переважають люди, які цінують, насамперед: а) ділові якості, б) духовний досвід людини.
15. Свій особистісний потенціал я застосовую переважно для: а) досягнення особистих

життєвих успіхів, б) служіння Богу, допомоги людям.

16. Я маю відповідати, передусім, за а) добрі стосунки з людьми б) свою справу, яку виконую.
17. Я вважаю, що добрі вчинки треба здійснювати: а) таємно, б) відкрито, щоб люди бачили, що ти їм допомагаєш.
18. Займаючись хоббі, я маю на меті: а) реалізуватися у цікавій справі, б) набути популярність серед друзів.

Інтерпретація результатів:

Спрямованість на себе – 2б, 4а, 5б, 8а, 9б, 12а, 13а, 15а, 18б.

Спрямованість на людей – 1б, 2а, 6б, 8б, 10а, 11б, 13б, 16а, 17б.

Спрямованість на справу – 1а, 3б, 5а, 7а, 9а, 11а, 14а, 16б, 18а.

Спрямованість на Бога – 3а, 4б, 6а, 7б, 10б, 12б, 14б, 15б, 17а.

4. Проективна методика “Незавершені речення”, надає можливість діагностики ступеню прояву егоцентризму особистості. Методика містить 10 незавершених речень, що припускають виявлення егоцентризму: 1. *Кілька років тому...* 2. *Це неправда, що...* 3. *Настане час, коли...* 4. *Основна проблема...* 5. *Насправді...* 6. *Найважливіше те, що...* 7. *Шкода, що...* 8. *У порівнянні з...* 9. *Якби не...* 10. *Іноді...*

Інструкція: *будь ласка, допишіть незавершені речення, намагайтесь думати й відповідати щонайшвидше.*

Бланк для методики «НЕЗАКІНЧЕНІ РЕЧЕННЯ»

	<i>Кілька років тому...</i>
	<i>Це неправда, що...</i>
	<i>Настане час, коли...</i>
	<i>Основна проблема...</i>
	<i>Насправді...</i>
	<i>Найважливіше те, що...</i>
	<i>Шкода, що...</i>
	<i>У порівнянні з...</i>
	<i>Якби не...</i>
	<i>Іноді...</i>

Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку у всіх реченнях похідних від “Я” (я, мені, моє, мої і т. п.). Норма для гармонійної особистості – 1-3 балів. Якщо кількість згадок про себе більш ніж 6, то йдеться про виражений егоцентризм.

5. Модифікована методика САН (ОСАН).

Мета методики ОСАН: Експрес-оцінка моральної самооцінки самопочуття, активності й настрою. Опитувальник складається з 32 пар протилежних характеристик, відповідно до яких випробуваного просять оцінити свій стан. Кожна пара являє собою шкалу, на якій людина відзначає ступінь прояву тієї або іншої характеристики свого стану.

Інструкція: Вам пропонується описати свій звичайний стан за допомогою таблиці, що складає з 32 пар полярних ознак. Ви повинні в кожній парі вибрати ту характеристику, що найбільше точно описує Ваш стан, і відзначити цифру, що відповідає ступені виразності даної характеристики.

Обробка дані методики ОСАН. При підрахунку крайній ступінь виразності негативного полюса пари оцінюється в -2 бали, а крайній ступінь виразності позитивного полюса пари оцінюється в 2 бали. При цьому потрібно враховувати, що полюса шкал змінюються (модальність полюса позначається знаками + або – у стовбчику

ліворуч номера запитання). Отримані бали групуються відповідно до ключа у три категорії й підраховується алгебраїчна сума балів по кожній з них.

Бланк методики ОСАН

+	1	Привабливий	2 1 0 1 2	Непривабливий	+	17	Справедливий	2 1 0 1 2	Несправедливий
+	2	Сумлінний	2 1 0 1 2	Безвідповідальний	+	18	Дружелюбний	2 1 0 1 2	Агресивний
+	3	Добре самопочуття	2 1 0 1 2	Погане самопочуття	+	19	Працездатний	2 1 0 1 2	Втомлений
+	4	Свіжий	2 1 0 1 2	Виснажений	+	20	Повний сил	2 1 0 1 2	Знесилений
-	5	Сонливий	2 1 0 1 2	Збуджений	+	21	Енергійний	2 1 0 1 2	Пасивний
-	6	Бажання ідпочити	2 1 0 1 2	Бажання працювати	+	22	Уважний	2 1 0 1 2	Неуважний
+	7	Задоволений	2 1 0 1 2	Незадоволений	-	23	Похмурий	2 1 0 1 2	Життєрадісний
+	8	Радісний	2 1 0 1 2	Сумний	-	24	Нещасний	2 1 0 1 2	Щасливий
+	9	Добрий	2 1 0 1 2	Злий	+	25	Товариський	2 1 0 1 2	Відлюдний
+	10	Чесний	2 1 0 1 2	Нечесний	+	26	Альтруїстичний	2 1 0 1 2	Егоїстичний
+	11	Витривалий	2 1 0 1 2	Стомлений	-	27	Робота напружує	2 1 0 1 2	Робота надихає
+	12	Бадьорий	2 1 0 1 2	Млявий	-	28	Хворий	2 1 0 1 2	Здоровий
-	13	Міркувати важко	2 1 0 1 2	Міркувати легко	+	29	Активний	2 1 0 1 2	Пасивний
-	14	Мовчазний	2 1 0 1 2	Говіркий	+	30	Захоплений	2 1 0 1 2	Байдужий
+	15	Сповнений надій	2 1 0 1 2	Розчарований	-	31	Поганий настрій	2 1 0 1 2	Гарний настрій
+	16	Оптимістичний	2 1 0 1 2	Песимістичний	-	32	Смутний	2 1 0 1 2	Веселий

Моральна самооцінка (О) – сума балів по шкалах: 1, 2, 9, 10, 17, 18, 25, 26.

Самопочуття (С) – сума балів по шкалах: 3, 4, 11, 12, 19, 20, 27, 28.

Активність (А) – сума балів по шкалах: 5, 6, 13, 14, 21, 22, 29, 30.

Настрій (Н) – сума балів по шкалах: 7, 8, 15, 16, 23, 24, 31, 32.

Середній бал шкали дорівнює 0. Оцінки, що перевищують 0 бали, знаходячись у діапазоні 5-16 балів свідчать про сприятливий стан особистості, а оцінки, що знаходяться нижче 0 – свідчать про невротичний стан особистості. Варто врахувати, що при аналізі функціонального стану важливі не тільки значення окремих показників, але і їхнє співвідношення.

6. Експериментальний опитувальник «Структура та зміст характеру» розроблений на основі комплексного сполучення окремих шкал за різноманітними методиками: совісності (В. В. Мельников, Л. Т. Ямпольський), самоконтролю (Кетелл), доброзичливості (Кемпбелл), креативності (О. Є. Туник), екстернальності (Є. Ф. Бажин), агресивності, толерантності, емпатії, тривожності, збудливості, невротизації (В. В. Бойко), стресостійкості (М. В. Секач), депресивності (Т. І. Балашова), індивідуалізму, демонстративності тощо [39]. Методика містить 35 шкал і дозволяє визначати риси характеру відповідно до його компонентів.

Інструкція: Оцініть за 3-х бальною шкалою ступінь своєї згоди з кожним твердженням: (0 – не згоден, 1 – не впевнений, 2 – згоден).

Намагайтеся якнайрідше використовувати відповідь "не впевнений".

1. У конфліктах я намагаюся зрозуміти, свою неправоту і поспішаю вибачитися.
2. Я люблю в усьому бути першим.
3. Я можу віддати останні гроші на покупку ліків для важкої хворої людини.
4. Мені важко пожертвувати милостиню безпритульним дітям.
5. Я особисто відповідаю за свої стосунки з людьми.
6. Часто в моїх проблемах винуваті обставини або інші люди, і це мене дратує.
7. Я вважаю, що треба завжди говорити правду, якою б гіркою вона не була.
8. Про деякі нюанси мого життя близьким людям знати не обов'язково.
9. Заради своїх моральних принципів я готовий піти на конфлікт із друзями.
10. Будь-яке побажання оточуючих людей я завжди намагаюся виконати.

11. Я дуже люблю займатися творчістю.
12. Мені складно приймати рішення, я довго коливаюся.
13. Зазвичай я легко пристосовуюся до нових прискіпливих партнерів.
14. Я не люблю нововведень, мені вкрай важко змінювати свої звички.
15. Я спокійно сприймаю зауваження щодо моєї роботи або мене особисто.
16. Буває що я відчуваю ненависть та неконтрольовану лють у незначній ситуації.
17. Потрапивши в "пробку" на дорозі, я спокійно очікую, коли вона закінчиться.
18. Я краще пройду пішки 3 зупинки, коли автобуса немає, хоча знаю, він скоро має бути.
19. Залізна воля й організованість – мої головні помічники в житті.
20. Коли мені набридає нецікава робота, я її кидаю й займаюся іншими справами.
21. Як правило, мені вдається регулювати свої емоції силою волі й свідомості.
22. Я часто засмучуюся через дріб'язкові негаразди.
23. Я завжди впевнений у досягненні поставленої мети.
24. Мене охоплює почуття тривоги й страху під час сильної грози.
25. Все, що відбувається, веде до кращого життя.
26. Я песимістично думаю про майбутнє.
27. Я довіряю людям і доброзичливо ставлюся практично до всіх.
28. Мені приємно тикнути носом своїх ворогів у їхні помилки.
29. Коли я читаю про трагічні події, то почуваю, немов це відбувається із мною.
30. Зазвичай я живу "у своєму світі", не звертаючи увагу на проблеми інших людей.
31. У спілкуванні я більше цікавлюся іншими людьми, ніж говорю про себе.
32. Я люблю викликати подив і замилювання в оточуючих.
33. Я спокійно можу виконувати кропітку роботу, пов'язану із тривалою увагою та напругою.
34. Я дуже лякаюсь від несподіваних різких звуків, яскравого світла, сильного шуму.
35. Іноді я хочу підтримати людину, але раптом дратуюся й ображаю її.
36. Іноді мені буває соромно за свої думки та вчинки.
37. Я не люблю й не вмію просити пробачення.
38. Якщо досягнення моєї мети може комусь зашкодити, то від неї краще відмовитися.
39. Допмагаючи іншим, я зазвичай сподіваюсь на відповідну допомогу.
40. Я точно знаю, що мої невдачі були результатом власних помилок.
41. Люди, яких я кривдив, самі винуваті в моїх поганих вчинках щодо них.
42. Я намагаюся чесно висловити другу свою незгоду з його поганим вчинком.
43. Якщо чесно, мені буває цікаво обговорювати з іншими людьми недоліки моїх друзів.
44. Я завжди намагаюся діяти у відповідності з моїми моральними принципами.
45. Я хочу бути як усі: не виділятися, пристосовуватися до навколишніх.
46. Мені подобається експериментувати й вирішувати складні завдання.
47. Я ніколи не зроблю перший крок, якщо мене скривдили.
48. Я спокійно сприймаю ситуацію, коли партнер робить щось по-своєму.
49. Я сильно злюся на себе, коли не можу зробити роботу досконально правильно.
50. Я спокійно реагую на все що відбувається, навіть на великі неприємності.
51. Я зазвичай грубо і з гнівом відповідаю кривдникові.
52. Я можу досить довго терпіти фізичний дискомфорт, втому, голод, спрагу, жару й холод.
53. Іноді я купую річ по першому враженню, не думаючи, наскільки вона мені потрібна.
54. Коли потрібно зробити великий обсяг робіт, то мені вдається швидко організувати себе.
55. Я не можу дотримуватися розпорядку дня: часу підйому, прийому їжі, занять.
56. Я зазвичай легко переборюю своє роздратування та відновлюю емоційну рівновагу.
57. Я часто роблю вчинки під впливом миттєвого настрою.
58. Я завжди спокійний перед іспитами.
59. У мене часто буває почуття сильного занепокоєння, відчуття можливого лиха.

60. Я природжений оптиміст, у мене завжди гарний настрій.
61. Іноді мені здається, що я взагалі ні на що не придатний.
62. Більшість людей - симпатичні та приємні для мене люди.
63. Деякі люди ображаються на мене за мою різкість або злість.
64. Мені цікаво зрозуміти не тільки зміст розмови, а й почуття співрозмовника.
65. Я предпочитаю вирішувати проблеми сам, не звертаючись по допомогу.
66. У компанії я більш мовчу й слухаю інших.
67. Я не виношу байдужого ставлення навколишніх до себе.
68. Коли я лягаю спати, то відразу засинаю, не думаючи про минулі чи майбутні події.
69. Я швидко втомлююся від кропіткої роботи, і тоді мене все дратує.
70. Часто мої реальні вчинки не збігаються з моїми добрими намірами.
71. Голос власної совісті для мене важливіше, ніж схвалення або осуд навколишніх.
72. Мене дуже дратують будь-які зауваження на мою адресу.
73. Коли друг має труднощі, я могу допомогти йому, навіть якщо доводиться жертвувати власними інтересами.
74. Мені важко позичати людям гроші, навіть коли я маю на те можливість.
75. А ні обставини, ні інші люди, тільки я сам є причиною своїх проблем.
76. У своєму житті я зазвичай відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається із мною.
77. Я вважаю що треба чесно зізнаватися собі й людям у своїх поганих вчинках.
78. Життя навчило мене не бути занадто відвертим, навіть із друзями.
79. Моє золоте правило – не відступати від духовно-моральних принципів.
80. Заради схвалення іншими людьми можна пожертвувати й своїми принципами.
81. Мені цікаво знаходити оригінальні рішення у складній ситуації.
82. Я довго не можу заспокоїтися через неприємності.
83. Якщо люди роблять щось неправильно, я не вступаю з ними в суперечку.
84. Лягаючи спати, я зазвичай перевіряю, чи погашене світло, чи замкнені двері.
85. Я рідко злюся й гневаюся.
86. Якщо хтось мене скривдить, то одержить від мене своє сповна й навіть більше.
87. Мене не дратує перебування в чергах, я спокійно витримую очікування.
88. Зазвичай я говорю ще до того, як обміркую сказане.
89. Я організований у будь-якій справі.
90. Я не можу вчасно піднятися вранці, і тягну до останньої хвилини.
91. Зазвичай мені вдається переступати через свої образи й зберігати спокій та дружбу.
92. Якщо мені щось не вдається, я можу втратити надію й запанікувати.
93. Зазвичай я відчуваю себе доволі впевненим у своєму житті.
94. Мені часто сняться страшні сни.
95. Вранці я зазвичай встаю в гарному настрої.
96. У своєму житті я багато чого робив неправильно, і тому зараз я нещасний.
97. У людях більше гарних якостей ніж недоліків.
98. Коли я влаштовую сварку або сварюся з ким-небудь, мені стає легше на душі.
99. Я завжди співчуваю тим, хто страждає, тому що їм боляче.
100. Мені більш підходить індивідуальний спосіб роботи, а не колективний.
101. Я згодний з тим, що скромність прикрашає людину і намагаюсь жити за цим принципом.
102. Знайомі вважають, що в мене є артистичні здібності.
103. Я легко адаптуюся до несподіваних неприємних ситуацій.
104. Часто я погано почуваюся, відчуваю фізичну слабкість і дратівливість.
105. Буває так, що думаю я одне, а неусвідомлено вчиняю інакше.
106. Я нерідко відчуваю голос совісті та каяття.
107. У конфлікті я завжди наполегливо відстоюю свою правоту.
108. Я забуваю про власні проблеми, коли від мене залежить доля іншої людини.

109. Я прив'язуюсь душею до своїх речей: мені важко дарувати або викидати їх.
110. У конфліктах я частіше відчуваю відповідальність й визнаю власну неправоту.
111. Мої оцінки залежать не стільки від моїх знань, скільки від настрою педагога.
112. Я вважаю чесність - "золотим" й універсальним принципом свого життя.
113. Коли друзі не праві, краще покрити душу, підтримавши їх, щоб не втратити їх дружбу.
114. Про мене кажуть, що я – принципова людина.
115. Деякі хитрощі у відносинах із близькими людьми бувають досить корисними.
116. У складних ситуаціях я часто знаходжу вирішення принципово новим способом.
117. Я глибоко переживаю образи й прокручуваю гідну відповідь кривдників.
118. Я чемно ставлюся до людини, навіть якщо вона мені неприємна.
119. Я ретельно стежу за тим, щоб кожна річ була на своєму місці.
120. Зазвичай я спокійний і не відчуваю внутрішнього напруження.
121. Незначний привід може викликати в мене лютю та агресію.
122. Я спокійно можу виконувати справу, яка вимагає тривалої зосередженості.
123. Мене дуже дратує стояння у довгій черзі або очікування когось.
124. Коли завдання складне, я буду працювати доки не знайду правильне рішення.
125. Я не в змозі перебороти кулінарні спокуси, навіть якщо мені прописана строга дієта.
126. Я не дозволяю собі довго злитися й швидко відновлюю емоційну рівновагу.
127. У мене часто бувають безпричинні зміни настрою.
128. Я спокійно сприймаю несподіваний виклик до начальства.
129. Я дуже хвилююся, коли близькі люди без попередження затримуються.
130. Я рідко думаю про можливі невдачі, а завжди сподіваюся на краще.
131. Часто в мене буває такий поганий настрій, що нічого б не бачив і не чув.
132. Я уникаю суперечок, щоб зберегти мирні відносини із друзями.
133. Час від часу мене немов тягне насваритися з ким-небудь.
134. Я завжди переймаюся чужими проблемами, співпереживаю навіть незнайомим людям.
135. Я завжди встановлюю свої правила і наполягаю на них.
136. Я люблю одягатися скромно.
137. Мені подобається бути центром уваги в компанії.
138. Мене приваблює робота в екстримальних умовах.
139. Перевтомившись перед сном, я важко засинаю, а з ранку я млявий і сонливий.
140. Іноді я неусвідомлено поведжуся всупереч тому, що підказує розум.
141. Я почуваю величезне полегшення, коли прошу пробачення і мене прощають.
142. Мене дратують успіхи моїх ворогів.
143. Треба намагатися жити для інших, відмовляючи собі заради їх блага.
144. Я підтримую думку, що вигода й гроші – основні мотиви людської діяльності.
145. Я завжди сам відповідаю за те, що зі мною відбувається.
146. Здійснення моїх бажань залежить переважно від щасливого випадку ніж від мене самого.
147. Я чесно розповідаю батькам про всі свої неприємності.
148. Якщо тебе не запитують про твій нечесний вчинок, краще нічого нікому не говорити.
149. Практично завжди мої вчинки відповідають моїм переконанням.
150. Щоб не втратити прихильності друзів, їм треба говорити те, що їм приємно.
151. Мені вдається ніколи не зациклюватись на проблемах, а завжди їх творчо вирішувати.
152. Мені докучають неприємні думки, які настирливо лізуть у голову.
153. Мені вдається ладити з людьми, у яких поганий характер.
154. Я в усьому прагну зберігати порядок, навіть якщо це комусь не подобається.
155. У складній ситуації мені вдається опанувати себе й оптимально вирішити проблему.
156. Я часто влаштовую бурхливі скандали, якщо мене роздратують.
157. Я здатний довго терпіти дратівливість і докори хворої близької людини.

158. Коли хтось спізнюється, мене дратує очікування.
159. Я завжди сам оптимально планую свій час, роботу й відпочинок.
160. Нецікаві розпочаті справи я зазвичай відкладаю на потім.
161. Я можу витримувати спокій і тактовність у суперечці й не дратуватися.
162. Іноді без причини почуваю себе подавленим, а іноді навпаки веселим.
163. Я впевнений у собі й можу успішно виступати перед аудиторією.
164. Я часто без причини турбуюся, як би чого не трапалося.
165. Я задоволений своєю долею.
166. Настрій у мене часто знижений.
167. Я одержую задоволення, коли комусь допомагаю.
168. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь ударити або щось розбити.
169. Мені приємно уважно вислуховувати скарги людей, щоб їм стало легше.
170. У мене є на все своя думка, і те, що їй не відповідає, я відкидаю.
171. Я не люблю притягувати до себе зайву увагу.
172. Для мене важливо, щоб мною захоплювалися всі мої знайомі.
173. Я одержую задоволення від ризику.
174. Нерідко я почуваю себе втомленим й можу зірватися на близьких людях.
175. Іноді я роблю те, що завжди засуджував, шкодую про це, але знову повторюю те ж саме.

Бланк методики «Структура та зміст характеру»

1		36		71		106		141		С. –	Дух- мор.	+
2		37		72		107		142	Г. –			
3		38		73		108		143		Ал. –		
4		39		74		109		144	Кор. –			
5		40		75		110		145		Від. –	–	
6		41		76		111		146	Екс. –			
7		42		77		112		147		Ч. –		
8		43		78		113		148	Л. –			
9		44		79		114		149		Прин. –	Інт.	+
10		45		80		115		150	Кон. –			
11		46		81		116		151		Кр. –		
12		47		82		117		152	Риг. –			
13		48		83		118		153		Тол. –	–	
14		49		84		119		154	Пед. –			
15		50		85		120		155		С/к –		
16		51		86		121		156	Збуд. –			
17		52		87		122		157		Терп. –	Вол.	+
18		53		88		123		158	Імп. –			
19		54		89		124		159		Орг. –		
20		55		90		125		160	Слаб. –			
21		56		91		126		161		Ем.ст. –	Ем	+
22		57		92		127		162	Лаб. –			
23		58		93		128		163		Вп. –		
24		59		94		129		164	Тр. –			
25		60		95		130		165		Опт. –	–	
26		61		96		131		166	Мел. –			
27		62		97		132		167		Доб. –		
28		63		98		133		168	Аг. –			
29		64		99		134		169		Емп. –	Ком	+
30		65		100		135		170	Інд. –			
31		66		101		136		171		Скр. –		
32		67		102		137		172	Дем. –			
33		68		103		138		173		Стр/ст. –	П/ф	+
34		69		104		139		174	Невр.			
35		70		105		140		175	Суп. –			

Ключ до опитувальника. Ступінь сформованості кожної риси характеру визначається шляхом підрахування суми загальної кількості балів (відповідно кількості по-

зитивних відповідей) по кожній шкалі.

Показники **змісту** характеру:

- совісність (С.) – 1, 36, 71, 106, 141; гординя (Г.) – 2, 37, 72, 107, 142;
- альтруїзм (Ал.) – 3, 38, 73, 108, 143; корисливість (Кор.) – 4, 39, 74, 109, 144;
- відповідальність (Від.) – 5, 40, 75, 110, 145; екстернальність (Ек.) – 6, 41, 76, 111, 146;
- чесність (Ч.) – 7, 42, 77, 112, 147; лицемірство (Л.) – 8, 43, 78, 113, 148;
- принциповість (Прин.) – 9, 44, 79, 114, 149; конформність (Кон.) – 10, 45, 80, 115, 150;
- креативність (Кр.) – 11, 46, 81, 116, 151; ригідність (Риг.) – 12, 47, 82, 117, 152;
- толерантність (Тол.) – 13, 48, 83, 118, 153; педантичність (Пед.) – 14, 49, 84, 119, 154;
- самоконтроль (С/к) – 15, 50, 85, 120, 155; збудливість (Збуд.) – 16, 51, 86, 121, 156;
- терплячість (Терп.) – 17, 52, 87, 122, 157; імпульсивність (Імп.) – 18, 53, 88, 123, 158;
- організованість (Орг.) – 19, 54, 89, 124, 159; слабовілля (Слаб.) – 20, 55, 90, 125, 160;
- емоційна стабільність (Ем. ст.) – 21, 56, 91, 126, 161; лабільність (Лаб.) – 22, 57, 92, 127, 162;
- впевненість (Вп.) – 23, 58, 93, 128, 163; тривожність (Тр.) – 24, 59, 94, 129, 164;
- оптимістичність (Опт.) – 25, 60, 95, 130, 165; песимістичність (Пес.) – 26, 61, 96, 131, 166;
- доброзичливість (Доб.) – 27, 62, 97, 132, 167; агресивність (Аг.) – 28, 63, 98, 133, 168;
- емпатія (Емп.) – 29, 64, 99, 134, 169; індивідуалізм (Інд.) – 30, 65, 100, 135, 170;
- скромність (Скр.) – 31, 66, 101, 136, 171; демонстративність (Дем.) – 32, 67, 102, 137, 172;
- стресостійкість (Стр/ст.) – 33, 68, 103, 138, 173; невротичність (Невр.) – 34, 69, 104, 139, 174.

Загальні показники гармонійності характеру:

Суперечливість характеру (Суп.) – 35, 70, 105, 140, 175.

Інші показники **гармонійності** характеру визначаються як функції від змісту характеру.

Цілісність характеру (Ціл.) = (С. + Від. + Ч. + Пр. + С/к + Орг. + Ем. ст.) / 7

Урівноваженість характеру (Ур.) = С/к. + Тер. + Орг. + Ем. ст. + Стр/ст / 5

Неурівноваженість характеру (Неур.) = Збуд. + Ім. + Слаб. + Лаб. + Н/пс. ос. / 5

Сила характеру (Сила) = (Урівн. + Від. + Ч. + Пр. + Вп.) / 5.

Слабкість характеру (Б/хар.) = (Екс. + Кон. + Слаб. + Лаб.) / 4.

М'якість характеру = (С. + Ал. + Доб. + Емп. + Тол.) / 5

Жорсткість характеру (Ж.) = (Г. + С/к + Орг. + Аг. + Інд. + Стр/ст.) / 6

Шкала оцінки: **0-3** бали – низький рівень; **4-7** – середній; **8-10**; балів – високий.
Моральна вихованість (М.В.) = (С. + Від. + Ал. + Ч.) / (Г. + Екс. + Кор. + Л.)

Загальна гармонійність характеру (З.Г.) = $\sum (+) / \sum (-) = (С. + Від. + Ал. + Ч. + Прин. + Кр. + Тол. + С/к + Тер. + Орг. + Ем.ст. + Вп. + Опт. + Доб. + Емп. + Скр. + Стр/ст.) / (Г. + Кор. + Екс. + Л. + Кон. + Риг. + Пед. + Збуд. + Ім. + Слаб. + Лаб. + Тр. + Мел. + Аг. + Інд. + Дем. + Н/пс. ос.)$

Шкала оцінки: **0 - 1** балів – низький рівень гармонійності, **1 - 1,6** – середній рівень; **від 1,6** балів – високий рівень гармонійності.

Підрахунок та інтерпретація результатів

Після заповнення анкети виконується підрахунок показників по кожній шкалі (алгебраїчна сума балів по горизонталі) і записується у правому стовбчику після відповідного позначення кожного показника (совісність – «С», Гординя – «Г» і т.д.).

Зверніть увагу, що показники позитивних якостей характеру розташовуються у правому стовбчику, а протилежних негативних якостей – у лівому (тобто, сумарний

бал за показником «совісність» записується після «С →», а за показником «гординя» – після «Г. →» і так далі у шаховому порядку).

Далі підраховується коефіцієнт гармонійності (відсоток гармонійних якостей) у кожному з компонентів характеру. Для цього підраховуються: 1) сума балів за позитивними характеристиками відповідного компоненту характеру (записується у крайній правій стовбець з позначкою «+»), 2) сума балів за негативними характеристиками відповідного компоненту (записується у крайній правій стовбець з позначкою «-»). Після цього підраховується коефіцієнт гармонійності шляхом ділення позитивного показника на негативний по кожному окремому компоненту: $\sum (+) / \sum (-)$.

Після цього у такий самий спосіб підраховується інтегральний коефіцієнт *загальної гармонійності* характеру (З.Г.) = $\sum (+) / \sum (-)$. При цьому $\sum (+)$ означає загальну суму балів по усіх позитивних рисах характеру (сума балів по правому стовпцю), а $\sum (-)$ суму балів по усіх негативних рисах (сума балів по лівому стовпцю).

Загальні показники гармонійності характеру (цілісність характеру, урівноваженість – неурівноваженість, сила – слабкість, м'якість – жорсткість характеру) підраховуються згідно з формулами, які містяться на бланку відповідей.

Отже, ми отримали загальні показники гармонійності характеру, коефіцієнти гармонійності по кожному з компонентів характеру та інтегральний коефіцієнт гармонійності. В залежності від ступеню відповідності змісту характеру критеріям його гармонійності визначено 4 рівні гармонійності, які поділяються на 8 типів. Типи у межах одного рівня гармонійності визначаються за критерієм м'якості – жорсткості характеру.

Рівень	Низький		Нижче середнього		Середній		Високий	
Тип	Дисгармонійний характер		Потенційно дисгармонійний характер		Адаптований характер		Гармонійний характер	
Норми	З.Г. до 0,89		З.Г. = 0,9-1,2		З.Г. = 1,2-1,6		З.Г. = 1,6-3,3	
Тип	Невротичний характер (м'який)	Психопатичний характер (жорсткий)	Потенційно невротичний характер (м'який)	Потенційно психопатичний характер (жорсткий)	Адаптовано-невротичний характер (м'який)	Скомпенсовано-психопатичний характер (жорсткий)	Відносно гармонійний характер	Гармонійний характер

1. *Низький рівень* гармонійності (умовно позначено як «дисгармонійний характер») визначається домінуванням деструктивних при відсутності конструктивних (гармонійних) рис характеру. Інтегральний коефіцієнт менш ніж 0,89, неурівноваженість та безхарактерність значно перевищують показники урівноваженості й сили характеру.

Це означає, що людина не має ні позитивних ставлень до світу, ні конструктивних навичок взаємодії з іншими людьми. Несформованість механізмів духовно-моральної саморегуляції та конструктивної компенсації характерологічної дисгармонійності позначається на порушенні функціонування декількох або усіх компонентів характеру й зумовлює деструктивність та некерованість поведінкових проявів особистості. Такий характер знаходиться у гранічному стані між акцентуацією та неврозом або психопатією. Якщо людина з таким характером має досить низькі показники самопочуття, активності й настрою (за методикою ОСАН), то їй можна рекомендувати звернутись за психолого-медичною допомогою доки характерологічна дисгармонійність не набула незворотності (не переросла у більш глибокі розлади особистості).

Типи дисгармонійного характеру поділяються за критеріями його м'якості – жорсткості. Їх умовно позначено як «невротичний» (м'який) та «психопатичний» (жорсткий) характер. У випадку невротичного характеру надто сильно страждає сама людина у наслідок порушення емоційного і вольового компонентів її характеру, що призводить до домінування негативних емоційних проявів (тривожності, вразливості,

песимістичності) при нездатності до їх свідомої саморегуляції. У випадку психопатичного характеру страждання виникають переважно у людей, що оточують індивіда з жорстким характером, який має вади духовно-моральних та комунікативних рис при збереженні вольових якостей та піднесеному емоційному фоні.

2. Рівень гармонійності *нижче середнього* умовно позначено як «потенційно дисгармонійний характер». Він відрізняється від попереднього тим, що спостерігається певна дифузність позитивних і негативних якостей: на фоні деструктивних характерологічних рис особистість має деякі компенсаційні механізми, які певною мірою нівелюють характерологічну дисгармонійність (тобто, в структурі характеру хоч і домінують негативні риси, але присутні й позитивні). Інтегральний коефіцієнт знаходиться у межах 0,9-1,2, неурівноваженість та безхарактерність наближаються до рівня показників урівноваженості й сили характеру, хоча й не перевищують їх, що свідчить про наявність певного рівня саморегуляції. Це рівень вираженої акцентуації, яка дозволяє людині часом бути у гармонійному стані, але за умов довготривалого стресу можливо загострення дисгармонійних рис, що низводить особистість до рівня більш глибокої характерологічної дисгармонії. Як і у попередньому випадку, такий характер умовно поділяється на потенційно-невротичний (м'який) та потенційно-психопатичний (жорсткий).

3. *Середній рівень* гармонійності умовно позначено як «адаптований» характер, який поділяється на адаптовано-невротичний (м'який) та скомпенсовано-психопатичний (жорсткий). На цьому рівні ступінь прояву конструктивних рис вище, ніж деструктивних, інтегральний коефіцієнт гармонійності знаходиться у межах 1,2-1,6, урівноваженість й сила характеру дещо переважають над неурівноваженістю та безхарактерністю, що є ознакою досить сформованої духовно-моральної саморегуляції. Проте, такий характер ще не є гармонійним, оскільки кожний з його компонентів не має повної міри гармонійності (коефіцієнти гармонійності по кожному з компонентів можуть знаходитись в широкому діапазоні: від 0,9 до 2), що зумовлює недостатній рівень цілісності характеру і свідчать про певну міру його суперечливості. Але така людина може доволі успішно функціонувати в соціумі у наслідок добре сформованих механізмів соціально-психологічної адаптованості (звідси назва типу гармонійності характеру – «адаптований»). Адаптований характер також поділяється на м'який та жорсткий.

4. І, нарешті, *високий рівень* гармонійності також поділяється на два типи: відносно-гармонійний та гармонійний, але не за критеріями м'якості – жорсткості, а за ступенем рівномірної сформованості усіх компонентів характеру. На цьому рівні інтегральний коефіцієнт гармонійності знаходиться у межах 1,6-3,5, урівноваженість й сила характеру значно перевищують показники неурівноваженості та безхарактерності, що свідчить про досить розвинуту саморегуляцію. Цікаво зазначити, що на високому рівні гармонійності характеру жорсткість та м'якість майже урівноважують одне одне (знаходяться у межах середнього рівня, проте м'якість дещо переважає).

На відміну від цілком гармонійного характеру (де усі його підструктури добре та рівномірно розвинені, й домінують виключно позитивні характерологічні риси) у випадку умовно-гармонійного характеру може спостерігатись домінування однієї-двох деструктивних рис (наприклад, педантичності або демонстративності) на фоні інших розвинених конструктивних рис, які забезпечують механізм духовно-моральної саморегуляції. Ця людина здатна до моральної поведінки, до гармонійного функціонування й соціально-психологічної адаптації, хоча й має певні «людські слабкості».

Слід зазначити, що високий показник інтегрального коефіцієнту гармонійності може досягатись за рахунок надто низьких показників (0-1 бали) по шкалах деструкти-

вних характерологічних рис. Проте, слід пам'ятати, що такі низькі показники, що виходять за межі нормативного коридору (адже деструктивні риси характеру, також потрібні для психологічного функціонування людини за умови незначного ступіню їх прояву), свідчать про недостатню розвинутість рефлексивних здібностей особистості, або про прагнення давати соціально бажані відповіді. Це також є показниками характерологічної дисгармонійності. Отже, такі результати не можна відносити до ознак гармонійного характеру. У кращому випадку, така особистість має середній рівень гармонійності характеру. Тому класифікація анкет з подібними результатами вимагає додаткової психодіагностики за допомогою інтерв'ю або інших методик.

Цей пакет методів дозволяє вивчати особливості духовно-моральної сфери особистості, а також зміст й ступінь гармонійності характеру в юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеев Д.А. Нервность: ее духовные причины и проявления / Д.А. Авдеев. 6-е изд. – М.: «МБЦ Серафима Саровского», «Омега», 2009. – 320 с.
2. Аверин В.А. Психология личности. Характер личности / Статьи по психологии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=520
3. Акцентуация характера и психопатия (классификация Н.Я. Иванова, А.Е. Личко, 1992) – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://worldleonard.h1.ru/doc/gipn/gipn_044.html
4. Аллин Валерий. Психопаты: Основные типы по Ганнушкину – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://val000.livejournal.com/117311.html>
5. Ворошилов А. Формирование личности и коррекция трудных детей в лоне православной Церкви [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kds.eparhia.ru/www/script/ps18_12_68589236111.html
6. Гурджиев Г.И. Вестник грядущего добра / Г. Гурджиев. – СПб.: Изд. Чернышева, 1993. –125 с.
7. Давыденко В. Основные начала религиозно-морального воспитания / В. Давыденко // Изд. 2. – Харьков, 1905. –194 с.
8. Кант И. О характере как направлении мыслей / И. Кант // Психология личности. – Г.: Изд МГУ, 1982.
9. Карвасарский Б.Д. Неврозы: Руководство для врачей. – М.: Медицина, 1990. – 572 с.
10. Ковалев В.В. Патохарактерологичне формування личности – Психиатрия детского возраста /Посольство медицины – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medicus.ru/psychiatry/spec/?cont=nozarticle&art_id=3836
11. Лексиконы психиатрии ВОЗ: Пер. с англ. / Под общ. ред. В.Б.Позняка. – К. Сфера, 2001. – 390 с.
12. Лесик С.Г. Психологические особенности патохарактерологического изменения личности учителя в процессе профессиональной деятельности – Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Калуга, 2002. – 22 с.
13. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 208 с.
14. Мелехов Д.Е. Психиатрия и проблемы духовной жизни // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М.: Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 12-61.
15. Менделевич В.Д., Соловьёва С.Л. Неврология и психосоматическая медицина. – М.: «МЕДпресс-информ», 2002. – 607 с.
16. Михайлов А. Из истории характера // Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. – Г., 1990. – С. 43-72.
17. Мир словарей – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovari.com/content_psy/nevroticheskij-xarakter-26043.html
18. Морозов Г.В. Психогенные патологические формирования личности. Руководство по психиатрии /Посольство медицины //Психиатрия – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medicus.ru/psychiatry/spec/?cont=article&art_id=2461
19. Мясичев В.Н. Психология отношений: Избр. психол. Труды. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 356 с.
20. Национальная психологическая энциклопедия – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/881/word/%CD%C5%C2%D0%CE%D2%C8%D7>
21. Невроз. Психоз. Пограничное расстройство. Невротический характер – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.neurosis.psy4.ru/neurchar.htm>
22. Невротические расстройства – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://medkarta.com/?cat=article&id=22723>
23. Невротические симптомы. Природа невротических симптомов / психологическая помощь – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psystatus.ru/article.php?id=298>
24. Папуш М.П. Становление и развитие личности. Концепция невротического характера – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://papush.ru/index.php/personality-structure/194-2009-04-22-08-31-43>

25. Папуш М.П. Становление и развитие личности. К психотерапии невротического характера Теория и методы - коммуникативный анализ – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://papush.ru/index.php/communication-analysis/233-2010-04-20-12-52-09>
26. Патохарактерологічні реакції дитячого і підліткового віку / medicalplanet / Психологія – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medicalplanet.su/psixologia/93.html>
27. Патохарактерологический тип девиантного поведения / Зависимости – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://narko-zavisimost.narod.ru/patoharakterologicheskii_tip_deviantnogo_povedeniya/
28. Пограничное расстройство личности. Библиотека «Психиатрия и неврология» / Институт психотерапии и клинической психологии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=2054>
29. Психология индивидуальных различий: Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.
30. Психопатии. Патохарактерологічне развитие личности / Медкурс // Информационный сервер – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medkurs.ru/psychiatry/aperiodicities_maturity/section2756/17577.html
31. Психология личности в работах отечественных психологов / Сост. Л.В. Куликов. – СПб.: Питер, 2000. – 480 с.
32. Расстройства личности (психопатии) – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://01101.ru/index.php/2010-10-04-17-12-23/137-2010-10-05-17-16-55.html>
33. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
34. Система психических свойств личности темперамент, способности, характер – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/deont/14.php>
35. Словарь культуры – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rudnevslovar.narod.ru/n1.htm>
36. Соотношение понятий темперамент, характер, личность – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylist.net/difpsi/sootnoh.htm>
37. Социопсихическая подструктура личности. Характер. Часть 3 / Психология личности. Глоссарий – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psycho-personal.kiev.ua/actualno/Sociopsihicheskaya-podstruktyra-lichnosti...>
38. Структура характера – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spb-tei.ru/2005/08/17/struktura-kharaktera..html>
39. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., Изд-во Института Психотерапии. 2002. – 490 с.
40. Франкл В.Е. Теория и терапия неврозов: Введение в логотерапию и экзистенциальный анализ. – СПб.: Речь, 2001. – 232 с.
41. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм: Пер с нем., англ. – Г.: Республика, 1994. – 447 с.
42. Характер, его строение и формирование. Характер и личность – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.follow.ru/article/77>
43. Характер в структуре личности / А.Я. Психология – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://azps.ru/articles/cmmn/cmmn7>
44. Характер / Википедия. Сводная энциклопедия – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
45. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни: Пер. с англ. В.В. Старовойтова, общ. Ред. Г.В. Бурменской. – М.: Прогресс, 1993. – 478 с.
46. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
47. Шнайдер К. Клиническая психопатология. – К.: Сфера, 1999. – 236 с.